

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) Історичний

Кафедра історії України

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

«___» _____ 202_ р.

Кваліфікаційна робота
здобувача _____ другого (магістерського) _____ рівня вищої освіти
(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

«Повсякденне життя шахтарів Донбасу в 1920-ті роки»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»
(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності - за наявності)

Освітня програма _____
(назва освітньої програми)

Виконавець Денис Ігнатенко
(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Денис Журавльов
(підпис) (ім'я, прізвище)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	
1.1. Історіографія дослідження.....	5
1.2. Джерельна база дослідження.....	8
1.3. Методологія та методи дослідження.....	11
РОЗДІЛ II. Шахтарська праця у 1920-ті роки	
2.1. Умови роботи на шахтах регіону.....	17
2.2. Соціально-трудова відносина.....	43
2.3. Заробітна плата та сімейний бюджет.....	50
РОЗДІЛ III. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування.....	57
РОЗДІЛ IV. Дозвілля та формування нового способу життя шахтарів Донбасу.....	68
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	86

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення повсякденного життя шахтарів Донбасу в 1920-ті роки має як наукову, так і суспільно-політичну актуальність. В цей період у зв'язку з складною економічною ситуацією відбувається масовий переїзд людей до промислових регіонів. Одним з таких центрів стає Донбас, а шахтарі становлять основну соціальну групу цього регіону. Дослідження саме цієї групи населення з точки зору повсякдення: умов праці, соціально-трудова відносин, житлово-побутових умов, дозвілля і досі не було предметом наукової праці, що актуалізує тему. До того ж комплексне дослідження щоденних практик шахтарів, особливо актуальне в умовах повномасштабного вторгнення, коли виникає потреба збереження історичної пам'яті практично знищених територій Донбасу.

Наукова новизна отриманих результатів даного дослідження полягає в тому, що вперше в українській історіографії повсякденному життю шахтарів Донбасу в 1920-ті роки присвячена окрема робота.

В даній роботі вперше:

- системно охарактеризовано умови праці на шахтах Донбасу;
- проаналізовано соціально-трудова відносини;
- визначено структуру сімейного бюджету шахтарів: доходи та видатки;
- охарактеризовано житлово-побутові умови та комунальне обслуговування в шахтарських поселеннях;
- проаналізовано форми проведення дозвілля та формування нового способу життя шахтарів.

Практичне значення одержаних результатів роботи полягає в тому, що вони можуть бути використані при подальших наукових розробках даної тематики: для написання праць з історії повсякдення, при виданні підручників та навчальних посібників з історії України, історії Донбасу та історії СРСР.

Об'єкт дослідження: повсякденне життя шахтарів Донбасу в 1920-ті роки.

Предмет дослідження: шахтарська праця, житлово-побутові умови, комунальне обслуговування, дозвілля та формування нового способу життя шахтарів Донбасу в 1920-ті рр.

Метою роботи є комплексно дослідити повсякденне життя шахтарів Донбасу у 1920-ті роки.

Відповідно до поставленої мети було визначено такі **завдання:**

1) Визначити ступінь вивченості проблеми, систематизувати джерельну й теоретико-методологічну базу дослідження;

2) Охарактеризувати умови праці на шахтах Донбасу;

3) Проаналізувати соціально-трудові відносини;

4) Визначити основні статті доходу та структуру видатків шахтарської сім'ї;

5) Охарактеризувати житлово-побутові умови та можливості комунального обслуговування;

6) Проаналізувати форми проведення дозвілля та формування нового способу життя гірників;

7) Сформулювати висновки щодо повсякденного життя шахтарів Донбасу в 1920-ті роки.

Хронологічні межі дослідження. Нижньою хронологічною межею роботи визначено 1920 р., а верхньою – 1929 р. Період 1920-х років для промислового Донбасу був періодом інтенсивних перетворень, які в значній мірі впливали на повсякденне життя шахтарів.

Територіальні межі дослідження окреслено територією Донбасу, до якого в досліджуваний період входила Донецька губернія, яка спочатку поділялась на повіти, а з середини 20-х років була ліквідована як адміністративно-територіальна одиниця та поділена на Артемівський, Луганський, Маріупольський, Сталінський і Старобільський округи.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

В історіографії даного дослідження умовно можна виокремити декілька етапів:

До першого етапу відносяться роботи 1920-1930-х років. Це довідник-путівник «Донбасс: Южный горно-промышленный район» під редакцією Еразма Батеніна¹, в якому висвітлюються природні умови праці, професійні шкідливості, захворюваність, житлові умови, харчування, прихідно-розхідний бюджет шахтарів Донбасу та культурно-просвітницька праця союзу гірників. В ньому також подано таблиці з різноманітними статистичними даними. Праця гірничого інженера та спеціаліста з гігієни праці Льва Лібермана «Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь»² містить інформацію про механізацію на вугільних підприємствах регіону, бюджет робітника Донбасу, соціально-трудова відносини, житлово-комунальну та культурно-побутову сфери. Водночас дана праця має виразний ідеологічний контекст свого часу. Л. Ліберман підкреслює переваги соціалістичного ладу, ідеалізуючи сучасний йому стан речей. Однак за цією ідеологічною оболонкою простежується і певний людський вимір – складність умов та небезпека шахтарської праці. Книга М. Турубінера «На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе»³ стала важливою для даного дослідження тим, що в ній описана проблема з кадрами у Донбасі та порушення трудової дисципліни. В ній пояснюються причини і міри по боротьбі з плинністю робітників.

---

¹ Донбасс: Южный горно-промышленный район / под ред. Э. Батенина. М.: Транспечать НКПС, 1928. 462 с.

² Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. М.: Вопросы труда, 1929. 136 с.

³ Турбинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков: Укр. роб., 1931. 68 с.

Другий етап представлений працями 1940-1980-х років. Найціннішим для дослідження стала робота Григорія Бакулева «Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна»¹, де відбито становище с кадрами у Донбасі та перебіг процесу механізації у шахтах регіону. У праці Івана Бойка «Святогорск. Краткий историко-краеведческий очерк»² розглянуті санаторно-лікувальні заклади та будинки відпочинку для робітників. Слід також відзначити видання, які висвітлюють регіональну історію, серед яких 2 томи «Історія міст і сіл Української РСР» (Луганська та Донецька області)³. Вони становлять неабияку цінність при аналізі змін у соціально-виробничій сфері регіону, адже у них висвітлено події та факти у локальній площині. Також на увагу заслуговує праця «История рабочих Донбасса»⁴ під редакцією Юрія Кондуфора. У ній сконцентровано багато фактичного матеріалу, присвяченого таким питанням, як медичне обслуговування, житлове питання, подолання безробіття, матеріальне становище, освітній рівень та побут робітників. Демонстративна оптимістичність оцінок діяльності партії та уряду в сфері забезпечення достатнього рівня життя робітників Донбасу простежується в кожному структурному підрозділі тому. Слід зауважити, що зміщення акцентів на успіхи в справі зростання добробуту робітників та їх родин, уникання негативних прикладів є загальними рисами названих досліджень.

До третього етапу відносяться наукові праці 1990-2010-х років. Це монографія «Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр.»⁵ Ольги Мовчан, в якій показано динаміку змін у побуті робітників, способи їх пристосування до нових умов життя та протестні дії, як відповідь на політику нової влади. Також досліджено житлові умови, прибутки та витрати робітничих родин, харчування,

---

¹ Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.

² Бойко И. Святогорск. Краткий историко-краеведческий очерк. 2-е изд., перераб. и доп. Донецк: Кн. изд-во, 1962. 158 с.

³ Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / редкол. тому: П. Пономарьов (голова) та ін. К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. 992 с.; Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Луганська область / Редкол. тому: Ю. Пономаренко (голова) та ін. К.: Укр. рад. енциклопедія, 1968. 940 с.

⁴ История рабочих Донбасса: монография в 2 т. Т.1 / Гл. редкол.: Ю. Кондуфор и др.; Акад. наук УССР, Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1981. 319 с.

⁵ Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.

умови праці та відносини у трудових колективах, стан медичного обслуговування та соціальне страхування. Книга «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»¹ дає змогу подивитися на промислові мономіста через призму буденного життя, роботу та відпочинок робітників.

Неабияке значення мають статті І. Дмитрик², Ю. Барабаш³, Т. Козацької⁴, Н. Гогохії⁵. Щодо двох останніх, треба зазначити, що вони охоплюють лише кінець досліджуваного періоду. В них розглядаються основні елементи повсякденного життя шахтарів Донбасу (умови праці, житлові проблеми, харчування, клубна робота) та їх зв'язок із соціально-економічними та культурними процесами в УСРР. Орієнтиром для дослідження стала дисертація Юлії Барабаш «Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.: зміни в соціально-виробничій сфері»⁶, де авторкою були проаналізовані соціально-виробничі процеси у взаємозв'язку з повсякденними реаліями – життєвим середовищем людини, задоволенням матеріальних і духовних потреб, споживчою сферою, звичаями, формами поведінки та пізнання. Зарубіжна історіографія представлена книгою Гіроакі Куромі⁷ та статтею Ірини Шильникової⁸, в яких міститься інформація про трудові конфлікти на шахтах Донбасу у 1920-ті рр.

Таким чином, дослідники частково торкалися певних аспектів даної тематики, але ж окремого комплексного дослідження присвяченого

¹ Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін. Львів: Видавець ФОП Шумилович Б., 2018. 244 с

² Дмитрик І. Нестандартні методи вирішення житлової проблеми 1920-х рр. (На матеріалах Донбасу) // Історичні і політологічні дослідження, № 3-4 (57-58), 2014.

³ Барабаш Ю. Система громадського харчування в Донбасі у 1927-1930 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2012. Вип. 19. С. 159-167; Барабаш Ю. Умови праці та промисловий травматизм на підприємствах Донбасу у 1920-і рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2011. Вип. 108. С. 4-7; Барабаш Ю. Місце клубних установ у повсякденному житті Донбасу. 1920-ті рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. 38. С. 3-7.

⁴ Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 роках в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2004. Вип. 11. С. 293-302.

⁵ Гогохія Н. Повсякденне життя шахтарів Донбасу у 1929–1938 роки // Красзнавство. 2010. Вип. 1. С. 233-241.

⁶ Барабаш Ю. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.: зміни в соціально-виробничій сфері. Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.01, Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2015. 350 с.

⁷ Kuromija H. Freedom and terror in the Donbas. A Ukrainian-russian borderland, 1870s-1990s. Cambridge, 2002. 364 p.

⁸ Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих земель»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг. // Исторический журнал: научные исследования. 2019. № 3. С. 118-128.

повсякденному життю шахтарів Донбасу в 1920-ті роки в історіографії ще не було.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база роботи репрезентована такими категоріями джерел: діловодна документація; періодична преса; статистичні матеріали; джерела особового походження; візуальні джерела. Необхідно зазначити, що значна кількість матеріалів практично недоступна, так як знаходиться в архівах та бібліотеках Донецької та Луганської областей, які наразі знаходяться в окупації.

Перша група джерел представлена матеріалами діловодної документації. У роботі були використані копії документів ф. 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» Центрального державного архіву громадських об'єднань та українці (ЦДАГОУ), які були замовлені електронною поштою. Ці дані надають інформацію не лише про соціально-економічний розвиток в УСРР загалом, але й відображають розвиток соціальної інфраструктури та виробничої сфери в Донецькому басейні в 1920-ті роки. Найбільш цінними у цьому плані є справи зі звітами про комунально-побутовий розвиток у регіоні. Також були використані копії документів ф. 2623 «Народний комісаріат праці УСРР» Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), які допомогли визначити умови праці на шахтах Донбасу, висвітлити соціально-економічні та виробничі потреби гірників.

Організаційно-розпорядча документація представлена інструкціями з правил техніки безпеки та санітарної охорони праці в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Це такі джерела як: «Труды 1-го Донецкого съезда по безопасности горных работ»¹; «Техника безопасности и санитарная охрана труда

---

¹ Труды 1-го Донецкого съезда по безопасности горных работ. М.: Центральное управление печати ВСНХ СССР, 1926. 444 с.

в каменноугольной промышленности Донбасса (По материалам Правительственной комиссии 1929 г.)» під загальною редакцією І. Желтова та Є. Шуба¹. Вони висвітлюють намагання радянської влади навести лад у вугільній промисловості, зменшити кількість аварій і смертельних випадків на шахтах регіону. Дані джерела надали інформацію щодо провітрюваності та порушення правил пожежної безпеки в шахтах.

У роботі також присутня звітна документація, така як: «Донбасс в 1921 году: отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса»²; «Отчёт Донецкого губернского отдела Всероссийского союза горнорабочих за 1922 г.»³; «Отчёт Управления Государственной каменноугольной промышленности Донецкого бассейна о деятельности за операционный 1922-1923 год»⁴; «Отчет Донецкого губотдела Всероссийского союза горнорабочих за 1923»⁵; «Отчет V Губернского съезда горнорабочих Донбасса, 23-26 марта 1925 г.»⁶. В даних звітах фіксувалася інформація щодо кількості постраждалих від удушення та вибухів отруйних газів, стану справ з лампами, питання оплати праці та страйків гірників.

Серед другої групи джерел вагоме місце займає періодична преса, яка містить дуже багато важливої інформації про повсякденні реалії шахтарів Донбасу. У роботі були використані центральні, обласні, районні газети, такі як: «Рабочая Украина», «Пролетарий», «Коммунист», «Украинский экономист», «Всероссийская кочегарка», «Кочегарка», «Всесоюзная кочегарка», «Луганская правда», «Диктатура труда» «Молодой шахтер», «Донецкий профессионалист». В цих періодичних виданнях висвітлюються питання, які найбільш турбували

¹ Техника безопасности и санитарная охрана труда в каменноугольной промышленности Донбасса (По материалам Правительственной комиссии 1929 г.). Том I, Вып. I / по общ. ред. Желтов И., Шуб Е. М.: Гос. техн. изд-во, 1931. 142 с.

² Донбасс в 1921 году: отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. Бахмут, 1922. 321 с.

³ Отчет Донецкого губернского отдела Всероссийского союза горнорабочих за 1922 г. Харьков: Донгуботд. В.С.Г., 1923. 231 с.

⁴ Отчет Управления государственной каменноугольной промышленности Донецкого бассейна о деятельности за операционный 1922-23 г. Харьков: Б. и., 1923. 177 с.

⁵ Отчет Донецкого губотдела Всероссийского союза горнорабочих за 1923 год. Бахмут, 1924. 235 с.

⁶ Отчет V губернского съезда горнорабочих Донбасса, 23-26 марта 1925 г. Артемовск: Тип. Кооп. изд-ва «Рабочий Донбасса», 1924. 124 с.

шахтарів Донбасу в 1920-ті роки, відображають як робочі, так і побутові проблеми. Ця інформація сприяє поглибленому вивченню та аналізу повсякденного життя гірників Донецького регіону. Дослідження соціально-виробничих проблем через періодичні видання дозволяє максимально дослідити виробниче середовище шахтарів, житлово-побутові умови, соціально-трудові відносини, медичне обслуговування, комунальне обслуговування, дозвілля, формування нової радянської обрядовості, прояви девіантної поведінки. У 1920-х роках такі періодичні видання були засобами діалогу між народом і владою.

Важливим для даної роботи став журнал «Гигиена труда», який складає уявлення про виробничий процес та умови праці гірників, їх професійні шкідливості та захворювання, дотримання правил техніки безпеки в кам'яновугільній промисловості, охорону праці, санітарний стан та комунальне обслуговування робітничих колоній. Журнал «Культробітник» допоміг простежити стан бібліотечної справи. Також в даному виданні гарно висвітлені умови та стан клубів і палаців культури у Донбасі.

Третю групу становлять статистичні джерела. У роботі вони представлені даними, які були опубліковані в статистичних щорічниках, таких як: «Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1922 г. (Ежегодная статистика)»¹ під редакцією Костянтина Максимова та «Бюджет рабочих и служащих к началу 1923 г.»² Григорія Поляка. Дані статистичні матеріали дозволили простежити механізм формування бюджету гірників. Надали змогу визначити роль заробітної платні та структуру видатків шахтарської сім'ї.

Четверту групу складають джерела особового походження. Вони представлені спогадами Кондратія Бородіна-Нечунаєва «В гостях у донбассцев. Записки избача-крестьянина»³, де висвітлюються умови праці, житлово-побутові умови та культурне життя шахтарів. Досить інформативними є спогади

---

¹ Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1922 г.: (Ежегодная статистика) / Стат. отд. Упр. гос. каменноугол. пром-стью Донецк. бассейна (УГКП Д.-Б.); сост. под ред. К. Максимова. Бахмут: Экон-информбюро при Статотделе УГКП-ДБ, 1922. 29 с.

² Поляк, Г. Бюджеты рабочих и служащих к началу 1923 г. М., 1924. 46 с.

³ Бородин-Нечунаев К. В гостях у донбассцев. Записки избача-крестьянина. Москва, Ленинград: Долой неграмотность, 1927. 54 с.

колишнього комуніста, працівника радянського апарату, втікача до Америки Віктора Кравченка «I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official»¹. Дана праця відіграла велику роль у формуванні правильного відношення світової думки до радянського тоталітарного режиму. В його книзі висвітлюються житлово-побутові умови бараків та буденність гірників Донецького басейну.

П'яту групу становлять візуальні джерела. Неабияке значення для дослідження має фільм Дзиги Вертова «Одиннадцатый»², де показано процес видобутку вугілля на шахтах Рутченково та Лідіївки.

В дипломній роботі було задіяно оптимальний обсяг доступної джерельної інформації, що дає підстави вважати джерельну базу репрезентативною.

1.3. Методологія та методи дослідження

Одне з основних завдань дипломної роботи полягає в дослідженні різних аспектів повсякденних практик шахтарів Донбасу в 1920-ті рр. Методологічною основою роботи стала історія повсякденності як концептуальний підхід до вивчення історії України, згідно якому, реконструкція суспільного життя неможлива без вивчення та розуміння повсякденних практик. Історія повсякденності виокремлюється в самостійний напрям поряд із усною, інтелектуальною, історією ментальностей, історичною психологією. Е. Гусерль, представник феноменологічного напрямку в філософії, обстоював необхідність осмислення «життєвого світу», сфери людської буденності. Ще один представник феноменологічного напрямку в філософії А. Шюц аналізував світ людської безпосередності – прагнення, фантазії, сумніви, реакцію на безпосередні

---

¹ Kravchenko V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official. New York, 1946. 496 p.

² Кауфман Д (Дзига Вертов). Одиннадцатый. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LlbayVo7xDI&t=1651s>

приватні події – і охарактеризував особливості феноменологічного методу їх вивчення.

Засновниками напряму історії повсякдення вважаються французькі вчені М. Блок та Л. Февр – представники школи «Анналів». Вони вбачали в реконструкції «повсякденного» елементи відтворення історичної картини як цілісного полотна. Вони розглядали історичне минуле як чергування періодів, які включали в себе повсякденний побут людей. Представник другого покоління школи «Анналів» Ф. Бродель виокремлював у соціально-економічній сфері життя людини два рівня: матеріальне і нематеріальне життя. Ці рівні охоплюють психологію і щоденні практики. Саме нематеріальний рівень Бродель назвав «структурами повсякденності». Для робіт Ф. Броделя характерним став відбір широких часових відрізків для аналізу глобальних соціальних змін у різних культурах і епохах. Саме у своїх працях Ф. Бродель показав, що часто людська психологія та практика визначає стан «ринкової економіки». Його відома праця «Структури повсякденності: можливе та неможливе»¹ переорієнтувала історичні дослідження від переходу від подій політичної історії до аналізу історико-культурних, історико-демографічних позицій. Метод Ф. Броделя отримав визнання та мав безліч послідовників, які почали вивчати повсякденність з упором на її ментальність².

Жак Ле Гофф, послідовник школи «Анналів», в 1970-1980-х роках працював над питанням зближення історії та етнології. Етнологія, на думку вченого, мала «змінити» історію від «події» і утворити «не-подієву» історію. Відповідно така історична «етнологія» і приводить до вивчення ментальностей, які «змінюються в найменшій мірі» в ході історичної еволюції³. На думку Ж. Ле Гоффа, центральне місце у фокусі історика замість класів, груп, категорій, повинні зайняти сім'я та інші близькі до неї інституції: стать, вікові групи,

---

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе / Пер. фр. Л. Куббеля; Вступ. стаття і ред. Ю. Н. Афанасьєва. Москва: Прогресс, 1986. 622 с.

² Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований.

³ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2000. С. 204.

сільські спільноти. Союз етнології та історії відкривав нові перспективи досліджень повсякдення. Це дало можливість зробити акцент на технічних аспектах не тільки в контексті історії техніки, але й історії матеріалів (особливо недорогоцінних); на виявленні тілесності в історії (в тому числі й продовольчої історії); історії житла та одягу; історії традицій¹. Ж. Ле Гоффом була видана стаття «Історик і людина повсякденності», яка була присвячена методології повсякденності. При всьому цьому він не виокремлював історію повсякдення, а працював в традиціях школи «Анналів».

З кінця 1970-х рр. у Німеччині поруч з терміном «історична антропологія» дедалі частіше використовували термін – історія повсякденності. На початку 1980-х рр. у Західній Німеччині виникає масовий інтерес до вивчення історії своєї родини, міста чи селища. Трохи пізніше починають вивчати «усну історію» - записи спогадів людей похилого віку про своє життя. Цей інтерес до досвіду та переживань «маленької людини» і отримав назву «історії повсякденності» або «історії знизу»². Найбільший внесок у розробку цього напрямку зробив співробітник Інституту історії Товариства імені Макса Планка в Геттінгені А. Людтке. Вчений займався вивченням того ж періоду німецької історії, що і представники академічної науки Ю. Кокк і Г. - У. Велер, але використовував при цьому новий підхід – через історію німецьких робітників XIX – XX століття. Одним із головних питань вивчення стала проблема прийняття чи спротиву пролетарів новим фабричним поняттям, ідеям націонал-соціалізму. До кінця 80-х років історія повсякденності стає загально визнаним науковим напрямом, який здобув широку популярність за межами ФРН. У 1989 р. у Німеччині виходить збірка статей під редакцією А. Людтке³.

У 1980-1990-х рр. у Чиказькому університеті США під керівництвом Ш. Фіцпатрик почали досліджувати звичайне життя радянських людей у

---

¹ Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада... С.208.

² Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. М., 1999. С. 77-81.

³ Кром М. Историческая антропология: Пособие к лекц. Курсу. Европ. ун-т в С.-Петербурге. СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. С. 112-113.

«надзвичайних умовах». У концепції Ш. Фицпатрик історія повсякденності визначена як феноменальна ужиткова практика, що включає форми поведінки, стратегії виживання та просування, якими користувалися люди у спеціальних соціально-політичних умовах, котрі виникали внаслідок бруталного втручання держави у всі сфери життя. Тобто, щоб розкрити повсякденні практики радянських людей за сталінського режиму, дослідниця вивчала торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти або роботи, просування по службі, налагодження зв'язків і придбання покровителів, укладення шлюбу, виховання дітей, скарги й доноси, голосування й спроби уникнути впливу ворогів. Результатами цих досліджень стали монографії: «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-ті роки: місто»¹, «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-ті роки: село»². Ці роботи показали можливість значно ширше використовувати історію повсякдення³.

В українській історіографії «повсякденність» не постає як окремий методологічний напрям досліджень. Окремі дослідники застосовують цей напрям у своїх роботах, використовуючи досвід закордонних істориків. Так, український історик О. Удод, формулюючи постановку проблеми історії повсякденності в українській історіографії, зазначає, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії і межі предмету дослідження залишаються розмитими, а саме поняття потребує з'ясування⁴. Деякі питання методології історії повсякдення у сучасній українській історичній науці розглядаються О. Коляструп і Т. Нагайко. Українська дослідниця Н. Гогохія, досліджуючи радянську повсякденність 1930-х років, стверджувала, що «історія повсякденності» є спробою істориків відмовитися від політики та ідеології в своїх дослідженнях. Досліджуючи 30-ті

¹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М., 2008. 336 с.

² Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. 422 с.

³ Коляструп О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 180-181.

⁴ Удод О. Про історію повсякденності // Бористен. 2000. № 4. С. 10.

рр. необхідно відійти від практики розгляду цього періоду виключно в рамках тоталітарного режиму та поєднати політичну історію з історією буденності, аргументуючи це тим, що «вивчення масових настроїв відтворює схвалення дій влади суспільством та їх відповідності його потребам, але потрібно розуміти й те, як активно, цілеспрямовано, неухильно влада формувала й виховувала це суспільство, підтримуючи ті якості, які були потрібні»¹. Н. Гогохія зазначала, що історію буденності варто розглядати в контексті повсякденності влади. Саме такий підхід в результаті надає цілісну картину повсякденності суспільства. Провідний російський історіограф М. Кром вважає, що «універсального, на всі випадки придатного поняття історії повсякденності не існує донині»². Але ж ніхто не наважиться заперечити, що поняття «повсякдення» існує в системі знань про минуле і представники цього напрямку сполучають елементи матеріальної та духовної культури, вивчають житло, одяг, сім'ю, дозвілля, харчування, народження, смерть. Це історія маленьких життєвих світів, альтернатива глобальним історичним подіям, суспільним структурам і процесам. І це не нагромадження побутових подій, а виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик буденних сторін людського життя³.

Методологічною базою даного дослідження є антропологічний підхід, відповідно до якого центральне місце в дослідженні займає людина з її повсякденними думками та турботами. Робота виконана з урахуванням принципу історизму, який полягає у висвітленні процесу становлення явищ та їхнього розвитку у зв'язку з умовами виникнення. Згідно цього принципу повсякдення шахтарів охарактеризовано в контексті специфіки радянської дійсності.

Обрання методів дослідження дипломної роботи зумовлено як її метою і завданнями, так і специфікою досліджуваного матеріалу. Загальнонаукові

---

¹ Головки В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напрямку // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 17. С. 99.

² Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. СПб.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. С. 11.

³ Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. СПб.: «Дмитрий Булавин», 2006. С. 12-13.

методи: аналіз та синтез – надали можливість провести ґрунтовну оцінку джерел та літератури.

Щодо спеціальних історичних, то були використані історико-генетичний методи та історико-системний методи.

Історико-генетичний метод полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін реальності в процесі її історичного розвитку. Застосування даного методу дозволяє простежити закономірності історичного розвитку та причинно-наслідкові зв'язки, а також охарактеризувати історичну індивідуальність та образність подій та осіб. За допомогою цього методу було визначено зміни у повсякденному житті робітників підприємств вугільної промисловості упродовж 1920-х років і причини, що їх обумовили.

Історико-системний метод використовується для вивчення об'єктів і явищ минулого як цілісних історичних систем, які складаються з великої кількості взаємодіючих елементів. У даній роботі такою системою стала шахтарська повсякденність, до якої входить багато важливих взаємопов'язаних компонентів – праця, трудові відносини, матеріальне забезпечення, житло, дозвілля. Зі свого боку, повсякденність шахтарів вже є підсистемою відносно до повсякденності населення в цілому.

РОЗДІЛ II. ШАХТАРСЬКА ПРАЦЯ У 1920-ТІ РОКИ

2.1. Умови роботи на шахтах регіону

Після Першої світової та громадянської війни спостерігався занепад гірничої промисловості Донбасу. За роки війни зменшилася кількість робітників і знизилася їх кваліфікація. По закінченню громадянської війни у другій половині 1920 р. кількість шахтарів (порівняно з груднем 1916 р.) знизилася з 284, 5 тис. до 100 тис. Причому забійників серед них стало близько 16% замість 21,4%; підземних 47% замість 63,2%. У квітні 1921 р. кількість робітників, безпосередньо зайнятих видобутком вугілля, тимчасово піднімається до 135,9 тис. осіб, а потім у зв'язку з голодом 1921 р. знову зменшується і до вересня 1921 р. становить вже 82,4 тис. осіб. При цьому зменшується кількість забійників з 13,1% у січні 1921 р. до 10, 9% у вересні. До липня 1921 р. видобуток вугілля на одного робітника падає до 1,4 т., падає і загальний видобуток вугілля в Донбасі до 148 тис. т. Критичне становище вдається врятувати лише тим, що радянський уряд зосереджує в Донбасі тримісячний запас продовольства, переглядає тарифну систему і концентрує виробництво на найбільш збережених шахтах. У зв'язку з цим, вже в 1925 р. кількість робітників досягла довоєнного рівня, в 1926/1927 р. стає навіть на 36% вище 1925 року. До 1926/1927 р. видобуток вугілля в Донбасі і загальна кількість робітників досягає довоєнного рівня, в 1927/1928 р. навіть перевищує довоєнний на 13,3% (196,5 тис. осіб). Рівень кваліфікованої робочої сили тривалий час залишався нижче довоєнного. Кількість забійників зменшилася з 22,6% в 1914 р. до 10,9% в 1921/1922 р. В 1925-1926 рр. кількість поступово піднялася лише до 16,2%. Така ж тенденція зберігалася і за кількістю підземних робітників загалом: влітку 1914 р. їх кількість становила 71%, в 1921/1922 р. – 46,1%, і в 1926/1927 р. досягла 60,2%¹.

---

¹ Бакулєв Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна... С. 520-522.

На заміну старим досвідченим гірникам приходили нові кадри, часто з низькою кваліфікацією, маленьким виробничим стажем роботи, деякі селяни приходили попрацювати на осінньо-зимовий період. Молоді робітники нерідко не справлялися з роботами, які потребували великого фізичного навантаження. Управління державної вугільної промисловості розглядало в якості «основних кадрів» робітників зі стажем від двох до десяти років. Таких на шахтах налічувалося 36,5%, а решта мали невеликий досвід роботи та низьку кваліфікацію¹. Великий відсоток робітників зі значним стажем спостерігався серед провідних професій гірників. Так, в 1923/1924 рр. зі стажем вище 5 років налічувалося 76% забійників і 83% кріпильників². Порівняно з дореволюційним періодом у вугільній промисловості збільшується використання жіночої праці (за кількістю жінок в загальній кількості робітників). Так, в 1913 р. на підприємствах вугільної промисловості Донбасу працювало 3,7% жінок, а вже в 1927/1928 р. їх кількість збільшилася до 10,8%. Натомість зменшується використання праці підлітків. У 1913 р. на підприємствах вугільної промисловості працює 7,7% підлітків, а в 1927/1928 р. – 4,2%³.

Важливим компонентом, формуючим повсякдення робітників, є виробниче середовище. Гірники працювали у надзвичайно складних природних умовах. Температура повітря підземних виробок була різна: вона коливалася від 8 до 35 і навіть до 45°C. Температура повітря підземних виробок частково регулювалася подачею зовнішнього повітря шляхом штучної (вентилятори) і природної вентиляції. Іншою шкідливою умовою праці була постійна висока вологість та сирість підземних виробок. За даними детальних характеристик професій за 1921-1922 рр., зі 190 карт, які вказували на сухість та сирість місць роботи, 65,7% робітників працювали в абсолютній сирості (капіж зі стін) і навіть у воді. Висока температура, поєднана з високою вологістю повітря, викликала перегрівання тіла та порушувала в організмі обмін речовин. Наявність різких коливань

---

¹ Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих земель»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг... С. 3.

² Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна... С. 523.

³ Там само. С. 523.

температури і протягів призводила до швидкого охолодження тіла, що знижувало здатність організму чинити опір всякого роду захворюванням. Всі ці фактори, створюючи несприятливі умови для роботи, послаблювали організм і разом з тим знижували продуктивність праці. Окрім цього повітря підземних виробіток містило в собі цілий ряд газів, шкідливих для здоров'я і надзвичайно небезпечних, через те, що у будь-який момент могли вибухнути¹. Величезною проблемою при роботі у шахті була дуже сильна запиленість. Повітря підземних виробіток рудників Донбасу містило в 1000–1500 разів більше пилу, ніж звичайне атмосферне. Кам'яновугільний пил з'являлася при бурінні, очисних роботах, насипці².

Видобуток вугілля починався з «роблення зарубки або підбою паю» зарубщиком. Працював він обушком, лежачи на боці – правому чи лівому. Міг працювати і сидячи. Зарубщик ударяв обушком об нижню частину пласта і йшов углиб копалини. Працювати доводилося у незручному положенні: лежачи на лівому боці, коли працював правою рукою, або лежачи на правому боці, коли він працював лівою. Все це відбувалося при недостатньому освітленні (від лампи Вольфа). Світла при цьому було мало, зарубщику доводилося напружувати зір. Після зарубщика в роботу вступав відбійник, який «опускав» навислу масу вугілля, вклинюючи лом у вугілля і відбиваючи великі глиби антрациту, який, маючи під собою вруб, «опускався» або «сідав» великими пластами. Дуже великі глиби він розбивав на дрібні частини. Ця робота здійснювалася при поганому і освітленні, тісноті, незручному положенні тіла – сидячи, роблячи одноманітні рухи близько 60 хвилин. Така робота була нескладна, але потребувала вміння, щоб не травмуватися відбитим вугіллям. Надалі вугілля передавалося для відправлення на поверхню. Саме тут приступав до роботи саночник або тягальник. Саночник мав санки, поясничку та ланцюг. Він прямував до лави (уступу), підперезувався поясничкою, накладав глиби антрациту по 3-5-10 (до 25 пудів) на санки, причіпляв на себе санки, нагинався і рачки тягнув санки до

---

¹ Донбасс: Южный горно-промышленный район... С. 182-183.

² Там само. С. 187.

виходу з уступу «вокзалу», від якого вже відбувалася відкатка на вагонетках. Після того, як зарубка йшла все далі і далі, тяганка ускладнювалася, тому доводилося використовувати підривку ходу у напрямку до лави. Підривку ходів і нові ходи здійснювали ходівники, які поділялися на бурильників, запальників, тягальників та вагонщиків. Для підриву ходів попередньо виймалося вугілля, робилася бурка (шпур) вище вийнятого пласта. Туди закладали один фунт або більше динаміту, від вибуху якого утворювалася підїзна дорога достатньої висоти для вагонеток. Після вибуху виробки ретельно обстежувалися в усіх напрямках, оскільки динамітний газ тримався на місці вибуху до 1–1,5 годин. Потім розбиральник відбивав усі камені, відірвані вибухом, ретельно досліджував ломом і молотком стіни і покрівлю ходу, який утворився, щоб не залишити де-небудь глибу каменю, яка не обрушилася. Після розбору, тягальник вибирав каміння, що впало, щєбловщик щільно і акуратно викладав з них бічні стіни ходу шириною два аршини і більше. Потім вагонщик доставляв весь матеріал, який утворився під час очищення ходу до видачі на поверхню. Після цього отриманий в результаті вибуху хід закріплювався і прокладалися рейкові колії. Після того, як вугілля тягальниками притягувалося на «вокзал», його перетягували у вагонетки і пересували ці вагонетки з вантажем до 6 пудів по відкатних ходах до ствола шахти на відстані від 100 до 500 саж., залежно від довжини ходу та його підйому. Відкочування могло відбуватися трьома способами: ручним (на близьку відстань), кінним, механічним (за допомогою канату і тягальної машини)¹. Про виробниче середовище та умови праці підземних робітників дуже гарно складає уявлення тогочасне періодичне видання «Робоча Україна, в якій описується робота шахти «Софія» Макіївського району у 1923 р.: «Ще кілька секунд, і ми під землею... Біля ствола кімната залита електричним світлом. Щохвилини сюди то з однієї, то з другої поздовжньої виповзає низка вагончиків, які тягне кінь, керований коногоном. Відчеплені

---

¹ Мещатуньян А. О профессиональных вредностях в добывающей горной промышленности // Гигиена труда. 1923. № 12. С. 89-91; Кауфман Д (Дзига Вертов). Одиннадцатый. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LlbayVo7xDI&t=1651s> (дата звернення: 24.10.2025).

вагончики з вантажем ставляться на підйомне коло, яке піднімає їх вверх на сажень, а потім уже заганяють у кліть для відправки на поверхню. Тут біля ствола дуже відповідальна робота. Сигнальник весь час має бути на чеку. Від ствола, що знаходиться на глибині 150 сажнів, ми прямуємо вглиб поздовжньою до забоїв. Навколо маса лісу, каменю, де-не-де миготять видовбані дупла в породі – це динамітні склади і вироблені наспіх малі забої. Зупинилися над великим забоєм. Забійник то на спині, то на колінах, у мокрому місці, весь у вугільному пилу, б'є породу. Блискучі шматки вугілля нагромаджуються великою купою, їх жваво підхоплює саночник у свою посудину і мчить на собі 10–15 пудів до поздовжньої, де здає вантаж вагонщику, а той у свою чергу коногону для подальшого прямування. Від забою прямуємо оглядати стайні. Тут близько 20 коней, але зараз вони всі майже на роботі. У стійлах поки бачимо 4 коней. Від стайні, зробивши кілька зигзагів, увійшли в будівлю моторів, де потужні машини день і ніч зайняті в боротьбі з водяною стихією»¹.

Невід'ємною частиною виробничого повсякдення були обвали, що часто призводило до травматизму та смертельних випадків серед робітників. Про це часто зазначається в тогочасних періодичних виданнях. Періодичне видання «Всесоюзна кочегарка» пише, що 25 лютого 1925 р. на Центральній шахті Щербиновських рудників на пласті «Мазурка» в уступах другого східного поля виник обвал, внаслідок обвалення покрівлі. Загинуло два гірника². Те ж саме видання зазначає, що 21 березня 1925 р. в шахті № 8 рудника «Ветка» стався обвал породи. При цьому один забійник загинув та один отримав поранення³. Газета «Пролетарій» теж описує цей нещасний випадок, додаючи, що робітники відмовлялися йти працювати до цього забою, але адміністрація наполягала⁴. Газета «Известия» повідомляла про обвал в шахті Капітальній в Буровському руднику міста Сталіно 10 грудня 1925 р. Обвалом ствола засипало 8 робітників. Причому вранці вони були живі, а потім зв'язок перервався гулом наступного

---

¹ В гостях у шахтеров // Рабочая Украина. 1923. №39. 14 июня. С. 2.

² Обвал в центральной шахте на Щербиновке // Всесоюзная кочегарка. 1925. №50. 3 марта. С. 4.

³ Обвал в шахте на руднике «Ветка» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №68. 26 марта. С. 1

⁴ Охрану труда в Донбассе надо усилить // Пролетарий. 1925. №68. 26 марта. С. 1.

обвалу¹. У Донбасі за першу половину 1925/1926 операційного року обвали займали перше місце серед смертельних (35,6%), тяжких (32,5%) та легких (30,98%) нещасних випадків². Причинами обвалів найчастіше ставала як відсутність повної або часткової закладки виробничого простору, так і недостатнє кріплення, залишення незакріплених місць, несвоєчасний ремонт кріплення, відсутність освітлення в лавах, недостатнє проведення очисних робіт. Іншою причиною була несвоєчасна доставка лісу та невідповідні розміри. Так, на шахті «Шмідт» робітники скаржилися на несвоєчасну доставку та невідповідні розміри кріпильного лісу через що ставалися нещасні випадки (обвали)³. Дуже часто ліс розкрадався та використовувався у якості палива самими робітниками. Так, на шахті «Ілліч» у Кадіївці ліс для спуску випилювався вранці і лежав біля шахти до 2 годин дня. За цей час частина лісу розкрадалася. Окрім того, багато матеріалу зникало в шахті. Частина лісу йшла для роботи, а інше розбирали на розтопку⁴. Шахтарі визнавали факти такого розкрадання і навіть пропонували завідувачому шахтою № 1 Чистяковського куста вирішити це питання, дозволяючи робітникам підіймати на гора старий ліс, який вже був непридатним для кріплення лав, але був би дуже корисним для обігріву житла гірників. При цьому зменшилися б крадіжки нового лісу з лісного двору⁵. Іноді, шахтарі намагалися самостійно вирішувати питання нестачі лісу для кріплення. Так, на шахті ім. Троцького кріпильники вибивали продольні рами, розпилювали їх і кріпили у потрібні місця⁶.

Ще однією необхідною умовою праці гірників була також вентиляція шахт. Основним завданням вентиляції було постачання до всіх робочих місць шахтарів постійної та достатньої кількості повітря. Всі рудники на яких вівся видобуток вугілля розподілялися на: 1) складнопровітрювані; 2) рудники

---

¹ Обвал шахты // Известия. 1925. №1809. 12 дек. С. 2.

² Биленко В. Распределение несчастных случаев в горной промышленности СССР по техническим причинам // Гигиена, безопасность и патология труда. 1929. №4. С. 98.

³ Из-за плохого леса бывают обвалы // Кочегарка. 1925. №156. 11 июля. С. 4.

⁴ Лес расхищается // Всесоюзная кочегарка. 1925. №27. 4 янв. С. 4.

⁵ Сколько ни говори, всё по-прежнему // Всесоюзная кочегарка. 1925. №98. 1 мая. С. 3.

⁶ Недочёты на рудниках Чистяковского рудоуправления // Всероссийская кочегарка. 1924. №78. 6 апр. С. 5.

середньої складності провітрювання; 3) легкопровітрювані¹. За підрахунками урядової комісії за четвертий квартал 1925–1926 р. по Донбасу виявлялася недостатня забезпеченість повітрям 19 газових шахт, що складало 20% від загальної кількості газових шахт. За вищезазначеними категоріями: першої категорії – 11 шахт (20%), другої категорії – 3 шахти (12%) та третьої категорії – 5 шахт (29%). За третій квартал 1928–1929 р. не забезпечувалося достатнім надходженням повітря: першої категорії – 4 шахти (20%), другої категорії – 3 шахти (21%), третьої категорії – 5 шахт (36%)². За цими даними забезпечення газових шахт повітрям за період 1928–1929 р. у порівнянні з 1925–1926 р. погіршилося. Незабезпеченість шахт повітрям збільшилася на 5%. Близько 30% діючих вентиляторів працювали незадовільно³. Робітничий кореспондент Дружок з шахти № 3 Любимівської групи в газеті «Луганська правда» так описує стан вентиляції на ділянці: «Не шахта у нас, а баня, зовсім неможливо працювати. На ухилі стоїть паровий насос і коли він працює через гарячу пару нічого не видно. Доводиться робітникам знімати сорочки та штани – все одно будуть мокрі. Скільки не просили у завгрупи – нічого не допомагає»⁴.

Причиною того, що вентиляція не працювала, іноді ставало те, що до шахти на постійній основі не подавався струм. Так, на горизонті 13 рудника ім. Рухимовича 73 шахтаря залишалися без постійної вентиляції. І про це інформувалося керівництво, але ж подача електроенергії на постійній основі так і не відновилася⁵. Робітники рудника ім. Клари Цеткін зазначали, що дим після буріння не витягувався, труби для вентиляції були прокладені, але вентилятор був відсутній. Шахтарям дуже важко працювалось без повітря, замість нього вони вдихали пил. Це впливало на видобуток вугілля та сповільнювало роботу шахтарів⁶.

---

¹ Техника безопасности и санитарная охрана труда в каменноугольной промышленности Донбасса (По материалам Правительственной комиссии 1929 г.)... С. 6.

² Там само... С. 28-29.

³ Там само... С. 28-29.

⁴ Рабочим глазом // Луганская правда. 1925. №82. 11 апр. С. 3.

⁵ Наладим вентиляцию // Кочегарка. 1925. №165. 22 июля. С. 4.

⁶ Работа замедляется // Всесоюзная кочегарка. 1925. №35. 13 февр. С. 3.

Однією з частих причин нещасних випадків на шахтах Донбасу були вибухи гримучого газу (метану), які ледве не кожного місяця викликали пожежі в підземних виробках та призводили до значних жертв серед гірників на виробництві. Так, у 1921 р. спостерігалось невиконання норм безпеки по рудничних газах та кам'яновугільному пилу. Це пояснювалось як недостатнім забезпеченням гірничої промисловості, так і небажанням шахтарів дотримуватися правил техніки безпеки. Так, у звіті Центрального правління кам'яновугільної промисловості зазначається, що за другу половину 1921 р. у Донбасі сталося 4 вибухи гримучого газу. На шахті Олександра рудника «Петроварко» Алмазно-Мар'ївського району отримали опіки двоє робітників, один з яких помер. Ще один вибух стався на «Центральній» шахті Ново-Економічного рудника, де від вибуху отримав опіки один робітник. Газовий режим на цій шахті на той момент не дотримувався, оскільки вона не належала до газових. Найбільшою аварією став вибух на Смолянинівському руднику. Вибух гримучого газу стався у шлюзовій камері, під час відкачування води. Безпосередньою причиною цього стало куріння тютюну робітниками, які змінювали втулки для кліті. При цьому було вбито одного і поранено 10 робітників, один з поранених помер. Ще один вибух стався на шахті № 9 «Ольховські копальні». Як і попередній рудник, шахта вважалася негазовою, належної вентиляції не було. Причиною вибуху стала лампа, постраждав один робітник¹. Згідно звіту Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу у 1921 році було зафіксовано 22 нещасні випадки від удушення та вибухів отруйних газів². Вже в 1923/1924 господарчому році кількість таких же випадків зросла до 41, згідно даних 1-го Донецького з'їзду з безпеки гірничих робіт³. Так, влітку 1923 р. на шахті «Надія» стався вибух, внаслідок якого загинуло 78 шахтарів. Про скупчення газів у шахті «Надія» було відомо ще навесні. Штейгер і старі шахтарі попереджали про це інженера, доповідали

---

¹ Донбасс в 1921 году: отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса... С. 110-111.

² Там само. С. 33.

³ Труды 1-го Донецкого съезда по безопасности горных работ... С. 41-42.

директору шахти. Ні інженер, ні директор нічого не зробили. У спекотний липневий день стався випадок і рудничні газы вогненным шквалом пронеслися підземними виробками, руйнуючи всі укріплення і спопеляючи все живе на своєму шляху. Комісія, яка розслідувала цю аварію, визнала винним шахтаря, який курив у забої. Водночас було зрозуміло, що причиною вибуху стала економія і небажання витратити кошти на нові лампи та укріплення¹. Наприкінці 1920-х рр. кількість смертельних випадків пов'язаних з витокотом газу зростала. Прикладом може стати шахта «Тіссен», де незважаючи на високу концентрацію вибухового газу (4 % замість допустимих 3 %) роботи з видобутку вугілля не припинялися, і навіть продовжувалися після перших спалахів газу. Так, з квітня 1927 – по квітень 1928 рр. на шахті трапилося 32 аварії. Постраждала чверть шахтарів, які там працювали. З них 16 чоловік загинули, 8 отримали тяжкі травми².

Однією з вагомих причин вибухів газу ставало куріння в підземних виробках. Адміністрація намагалася боротися з курінням в шахті: не дозволялось входити в газові рудники або перебувати в них з відкритим вогнем. Заборонялося не тільки курити в цих рудниках, але навіть мати при собі тютюн, сірники або будь-яке інше запалювальне приладдя. За виконанням цих вимог стежив рудничний контроль – під час спуску та під час роботи у руднику особисті речі та інструменти робітників оглядалися. При цьому дуже часто траплялися випадки пронесення сірників, тютюну, а також випадки відкривання та псування ламп³. Так, на руднику «Червоний Жовтень», пише газета «Всесоюзна кочегарка», незважаючи на заборону курити в шахті, внаслідок появи газу в невеликому відсотку, деякі робітники все ж курили. Сокирою вони підрізали пломбу на лампі, закурювали і вставляли пломбу назад⁴. Газета «Кочегарка» зазначала, що на Кадіївській шахті «Ілліч» адміністрація пломбувала лампочки. Але незважаючи на ці заходи за відсутності штейгерів і

---

¹ Волин Ю. «Выпал» // Всероссийская кочегарка. 1923. №97. 24 июня. С. 2.

² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2653. Арк. 28.

³ Техника безопасности и санитарная охрана труда в каменноугольной промышленности Донбасса... С. 96.

⁴ Осторожнее с газом! Неисправные лампы опасны // Всесоюзная кочегарка. 1925. №51. 4 марта. С. 3.

десятичників, шахтарі відгинали ножем пломбу, запалювали лампу, а потім зубами знову придавлювали пломбу. Тим самим курили «скільки душі завгодно»¹.

Траплялися випадки отруєння газом. Один з них описує лікар Л. А. Яновський, який працював в нервовому відділенні 1 Радянської лікарні міста Харкова. До них був доставлений пацієнт 22 років, робітник-шахтар з Луганського округу 12 жовтня 1928 р. з ознаками загальної слабкості, скованості, ригідністю кінцівок, насильницьким сміхом та плачем, різкою психічною загальмованістю. Хвороба настала внаслідок отруєння газами в шахті. В супровідному листі зазначалося, що хворий отруївся метаном. Додавався офіційний акт про нещасний випадок та аналіз газів з шахти²

Слід зазначити, що механізація роботи пов'язаної з транспортуванням вантажів на шахтах просувалася дуже повільно. Застаріле обладнання не витримувало високого навантаження. Вагонетки перебували в незадовільному стані, як в якісному, так і в кількісному відношенні. Рейкові колії по всіх шахтах були у поганому стані – у зв'язку з нестачею необхідного матеріалу (планки, болти, костилі та ін.) Вагонетки в більшості були не забезпечені буферами. Зчіпки не відповідали своєму призначенню, що особливо позначалося під час роботи на ухилах і бремсбергах, і сприяло утворенню «орлів»³, коли повністю навантажені вагонетки зривалися з канату та з неймовірною швидкістю летіли по похилій виробітці, залишаючи після себе груду викручених вагонів, змішаних з тілами загиблих, лісом та обладнанням. При значному збільшенні видобутку вугілля способи транспортування залишалися на рівні кінної та ручної відкатки. Механізована відкатка вугілля на проміжних і корінних штреках в досліджуваний період проводилася в незначних розмірах. У 1927–1928 р. електровозна відкатка лише зароджувалася і електровозами перевозилося лише 3,8% всього вугілля. Відкатка на поверхні проводилася переважно вручну і була

---

¹ В шахте – не курить // Кочегарка. 1925. №211. 16 сент. С. 4.

² Яновский Л. К казуистике профессиональных заболеваний нервной системы // Гигиена, безопасность и патология труда. 1930. № 7. С. 107.

³ Гольденберг М. О состоянии техники безопасности в каменноугольной промышленности Сталинского округа // Гигиена труда. 1928. № 7. С. 80.

механізованою тільки на тих шахтах, де вантажні склади знаходилися на більш-менш значній відстані від шахти. Одним з головних недоліків вуглевидобутку в 1920-і рр. в Донбасі стала нерівномірність механізації окремих процесів¹. Механічна доставка поступово почала витісняти важку працю саночника, але вагончики та коногони продовжували працювати як і раніше. У 1926–1927 р. у всьому Донбасі працювало лише 10 електровозів, у 1927–1928 р. їх стало 13, при цьому ними вивозилося лише менше 1/6 частини всього видобутого вугілля (930 тис. тон із 5 515 тис. тон)². Всі ці види механізації, безперечно, повинні були полегшити роботу шахтарів, але вони вимагали залучення спеціалістів високої кваліфікації, які змогли б працювати на них.

Дуже часто вагонетки бурилися (сходили з рейок та травмували робітників). Проблема з вагонетками постійно висвітлювалася в газетах. «Диктатура праці» зазначала, що на третьому горизонті шахти №31 були розбиті колії. Вагонетки бурилися одна за одною. При цьому, на неодноразові заяви робітників адміністрація не звертала уваги³. В тому ж виданні описується ситуація на першому та третьому східному бремсберзі шахти №19 Краснотворчого рудника, коли вагонетки змазали якоюсь рідиною. В результаті цього стало важче їх пересувати, люди та коні надривалися, а доставка вугілля все-одно затримувалася⁴. З періодичного видання «Всесоюзна кочегарка» можна з'ясувати, що вагонетки намагалися ремонтувати в шахтній кузні. Вагонетки рудника Рухимовича, які так ремонтувалися, поверталися звідти такими ж «каліками», як і до ремонту. Гірники зазначали, що: «Спустять їх до шахти, направлять на рейки, а тут... або колеса не обертаються, або шкутильгають, як стара баба на милицях! Якщо при виході з шахти кільце вагонетки тримається на одній заклепці, то це так і залишається. А потім, коли вагонетку пускають по

---

¹ Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна... С. 410.

² Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 99.

³ Неисправны пути – бурятся вагонетки // Диктатура труда. 1925. №241. 25 окт. С. 3.

⁴ Администрация, присмотрись. Непорядки на производстве // Диктатура труда. 1923. №100. 30 дек. С. 3.

канату, кільце зривається, і вагонетки летять під ухил, вивертаючи колії, зриваючи кріплення і в кінець – самі розбиваються. Можуть покалічити»¹.

Важливою умовою праці шахтарів було освітлення. Відсутність природнього денного освітлення так і залишалася неусувною шкідливістю підземної роботи. На той час використовували: електричне, бензинове (лампа «Вольфа») та олеонавтове (через велику шкідливість швидко вийшло з вжитку). Найкращим освітленням для шахт мало стати електричне, але через велику нестачу лампочок та електричної арматури процес електрифікації виробок уповільнювався². Електричне освітлення – найбільше застосовувалося на рудничних дворах, бремсбергах, головних перехрестях виробіток³. Крім того, шахтна лампа для шахтарів слугувала індикатором якості повітря. З її допомогою шахтар на місці міг визначити: чи вистачає кисню, чи більше, ніж треба вуглекислоти, чи є небезпечна вибухова суміш на курному вугіллі. Під землею лампа вважалася «другом шахтаря», який завжди підкаже, коли виникла небезпека і потрібно залишати роботу. При повному переході на акумуляторне освітлення виникала небезпека удушення метаном. Поряд із акумуляторними лампами обов'язково брали і бензинові для контролю газу⁴.

Загалом шахтне освітлення було недостатнім. При зарубці та відбійці шахтарі сильно напружували зір. Нестача освітлення по головних відкатних ходах призводила до травм та аварійних ситуацій. При швидкій гонці вагонеток лампи гасли, при значному шумі вагона, що котився, ставало не чути і не видно, що робилося навколо: вагонетки налітали на переднього робітника або ж наздоганяли ззаду тих, хто затримався⁵.

Існувала також проблема якості ламп, які постачалися на шахти. В 1925 році в звіті V Губернського з'їзду гірників зазначалося, що на шахту №1 Щегловського рудоуправління надійшло 1500 ламп «Вольфа» і всі вони

---

¹ Бедные, бедные вагонетки! // Всесоюзная кочегарка. 1925. №100. 6 мая. С. 3.

² Мещатуньян А. О профессиональных вредностях в добывающей горной промышленности... С. 92.

³ Донбасс: Южный горно-промышленный район... С. 181.

⁴ Мещатуньян А. О профессиональных вредностях в добывающей горной промышленности... С. 92.

⁵ Там само... С. 92.

виявилися непридатними до використання. Випробування ламп проводили в присутності представника заводу «Світло шахтаря» на якому вони були виготовлені. Якість цих ламп складала 25% довоєнної. Ситуація з лампами була настільки складною, що на наступній нараді гірників було ухвалено закупити лампи «Вольфа» закордоном, але ж Зовнішторг знов закупив лампи непридатні для використання, ймовірно, того ж заводу «Світло шахтаря». Ці лампи на рудниках доводилося перероблювати¹.

Як зазначає періодичне видання «Український економіст» станом на 1924-1925 р., трест Південсталь мав лише 30% необхідних ламп. Макіївським рудникам до 1 жовтня потрібно було мати 4000 ламп, з них терміново – 1750 ламп із двома затворами. Така ж потреба була на шахтах Юзівки². При отриманні нових ламп шахтарі намагалися шляхами всіляких хитрощів обміняти свою стару лампу на нову. Врешті-решт в ламповій залишалися тільки старі лампи³. На Первомайському руднику кожен шахтар отримував номер на лампу і коли він опускався в шахту, то номер свій залишав у ламповій, а після виходу з шахти лампу віддавав, а номер забирав. За втрату номера з робітник мусив сплатити штраф⁴. Зустрічалися випадки, коли молоді шахтарі влаштовували бійки за лампи⁵.

Незважаючи на важливість освітлення в роботі шахтарів під землею, керівництво намагалось заощадити гроші на лампах та їх заправці. На Ново-Смоленинівському руднику раніше витрачалися на місяць по три фунти гумових кільця для ламп Вольфа. Кільця перестали виписувати з Гуматресту і почали виготовляти їх на місці. Гуми при цьому витрачалося до 10 фунтів, брак сягав до 75 %. Ці кільця часто рвалися, нещільно прилягали до дна лампи. Така економія ставала небезпечною для шахтарів. На шахті Лідіївка Краснотворчого рудника в лампи наливалось по 12 золотників бензину. Цього завжди вистачало на 8 годин

¹ Отчет V губернского съезда горнорабочих Донбасса... С. 50.; Против благодущества. (ответ заводоуправлению «Свет шахтера») // Коммунист. 1925. №87. 17 апр. С. 5.

² Вопрос ввоза рудничных ламп // Украинский экономист. 1924. №89. 10 июля. С. 3.

³ Плохие приспособления для работы, ненужная экономия, несознательность и отсутствие присмотра. В результате – удорожание продукции // Всесоюзная кочегарка. 1925. №73. 1 апр. С. 3.

⁴ У шахтёров Первомайского рудника // Всероссийская кочегарка. 1924. №54. 6 марта. С. 4.

⁵ А Павлыч прав // Молодой шахтер. 1925. №121. 25 дек. С. 3.

праці. Завідуючий шахтою Лавров надав розпорядження наливати в лампу тільки 8 золотників. І цього бензину виявилось недостатньо і вся зміна закінчила роботу завчасно, шахта втратила половину видобутку. Після цього Лавров розпорядився наливати по 10 золотників, але і того не вистачало на зміну, робітникам доводилося виїжджати з шахти не закінчивши роботу¹.

Постійно не вистачало скла для ламп. Найчастіше видавалися лампи з дуже поганими склом, які не витримували накалу і лопалися, при цьому за скло, що прийшло в непридатність, платили робітники. Свої лампи робітникам заливати не дозволяли. Якщо траплялася лампа, яка текла, то кожні 2-3 години доводилося виїжджати на гора – заливати лампу².

1920-ті роки стали роками початку механізації вугільної промисловості Донбасу. На початку 1921/1922 р. на шахтах Донбасу працювало 12 врубових машин. До кінця цього року – 29, а до кінця 1922/1923 – 39. Ще 12 врубових машин на той час перебували у ремонті на Краматорському заводі. Під кінець 1923 р. за кордоном закупили ще 35 врубових машин важкого типу та 10 ударних. Значний прогрес у механізації зарубки вугілля було досягнуто в 1926/1927 р. Механізований видобуток за 1926/1927 р. наблизився до 3 млн. т. і становив 15,7% всього видобутку. Кількість врубових машин у шахтах Донбасу в 1926/1927 р. збільшилася в 2,5 рази порівняно з попереднім роком, а продуктивність врубової машини – в 1,5 рази у порівнянні з 1924/1925 р. і на 9,2 % у порівнянні з попереднім 1925/1926 р. Врубівна машина поступово входить у процес вуглевидобутку, стає основним виробничим механізмом на шахтах³. Але ж введення врубових машин потребувало й постачання комплектуючих до них. Так, дуже швидко ставали непридатними електричні кабелі від яких працювали врубові машини. У «Робочій Україні» повідомлялося про нещасний випадок із робітником шахти №4 рудника «Ветка»: робітник гнав вагончик і, доторкнувшись випадково до електричного кабелю, був убитий. Після цього

---

¹ 75% брака // Диктатура труда. 1924. №270. 14 дек. С. 3.

² Лампы неисправны // Всесоюзная кочегарка. 1925. №43. 22 февр. С. 4.

³ Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна... С. 408–409.

випадку почали ізолювати небезпечні місця кабелю. На місце події прибула комісія, яка заборонила працювати на врубових машинах із зіпсованим кабелем до придбання нового чи безпечнішого. Щоб не зменшувати видобуток вугілля, завідуючий шахтою Лавров під особисту відповідальність дозволив працювати на врубових машинах, так і не змінивши кабель. Таким чином, машиністи врубових машин продовжували щодня ризикувати своїм життям, працюючи на пошкодженому кабелі¹. Врубіві машини при роботі вимагали заміни деяких частин. А частини, одержувані з Краматорського заводу, були не зовсім якісні: шестерні з заліза, а не зі сталі, ріжучі ланцюги швидко ламалися². На рудник імені Володарського прийшли ріжучі ланцюги для врубових машин, які не відповідали своєму призначенню: були неправильної закалки або з поганої сталі. Всього пропрацювали вони один місяць. Те ж мало місце і з обмотувальним дротом для насосних моторів, чим гальмувався водовідлив³. На шахту Бутівка надсилалися непридатні машини, старі і неякісні матеріали, постійно рвалися канати для підйомної машини і механічної відкатки. Врубіві машини знаходилися більше в ремонті, ніж в роботі. Машини псувалися від несправної подачі електричного струму⁴. Гірники шахти № 8 Красногвардійського рудника зазначали, що: «Мало не мотузками доводиться скручувати машинні частини»⁵.

Механізація шахт, розширення виробничої програми потребували і збільшення кваліфікованих робітників. Так, Донвугіллю необхідно було збільшити кількість фахівців приблизно на 12000 чоловік. Потрібні були забійники, кріпильники, запальники та бурильники, машиністи врубових машин, слюсарі, підземні вугільні робітники та особи більш низьких кваліфікацій⁶. Періодичне видання «Український економіст» зазначало, що врубові машини, встановлені в цілому ряді шахт Донвугілля, давали помітний результат. Зважаючи на обмежену кількість врубових машин, що були в розпорядженні

¹ Вместо «личной ответственности» дайте кабели // Рабочая Украина. 1923. №62. 29 сент. С. 2.

² Что мешает нам // Луганская правда. 1925. №16. 20 янв. С. 3.

³ Производственное совещание. На руднике имени товарища Володарского // Всероссийская кочегарка. 1924. №276. 2 дек. С. 4.

⁴ Где хозяин? // Коммунист. 1925. №68. 26 марта. С. 5.

⁵ О «препятствиях» на производстве // Диктатура труда. 1924. №209. 1 окт. С. 3.

⁶ Донуглю нужна квалифицированная рабочая сила // Кочегарка. 1925. №196. 29 авг. С. 3.

Донвугілля (64 працюючі, 8 в запасі і 19 в ремонті), видобуток механізувався тільки в тих шахтах, де були сприятливі умови. На шахті №78 Карлівського рудоуправління машини встановлені в лавах, працювали цілком задовільно. Дві працюючі там машини давали до 7–8 тонн антрациту на добу, що становило 30% від усього видобутку. А машини, встановлені в штреку на той час не давали гарних результатів. Робота врубових машин ускладнювалася також відсутністю запасних частин, які не випускалися ще в повному обсязі Краматорським заводом, а отримувати їх з-за кордону представляло ряд труднощів¹.

Однією з характерних ознак умов праці шахтарів у 1920-ті рр. була постійна нестача спецодягу. Робітникам шахт видавали спецодяг, згідно з колдоговором, але оскільки спецодягу було мало, то потреби всіх задовільнити не могли. Так, на шахті «Чорногорія» спецодяг отримало дуже мало робітників. Тому на мокрі роботи забійники, які не отримали спецодягу, йти не хотіли і відбувалися скандали².

Особливої уваги потребували робітники, які працювали на врубових машинах. Прикладом може бути шахта Бутівка, де вони не забезпечувалися в необхідній мірі ані гумовими рукавицями, ані калошами і кожна хвилину ризикували бути вбитими електричним струмом. Їм доводилося працювати у воді, мокнути під струменями води, але ж ніхто не звертав уваги в що вони одягнені. Про це неодноразово заявлялось адміністрації, писалось в газету. Врешті-решт, калоші були отримані, проте вони лежали в коморі і не видавалися³.

Шахтні слюсарі Ірмінського рудника, які щодня спускалися в шахту для ремонту ствола і промокали там до нитки по три місяці не отримували плащі, які повинні були їм видаватися за колдоговором. Гірники пробували звертатися до голови шахтного комітету в тому самому вигляді, в якому вони піднімалися з шахти – наскрізь промоклими. Товариш Кабиш дав їм пораду не спускатися в

---

¹ Механизация угледобычи // Украинский экономист. 1924. №58. 9 дек. С. 3.

² На собраниях партячейки Шах. «Чорногорія» // Диктатура труда. 1924. №275. 20 дек. С. 2.

³ Дайте спецодягу // Диктатура труда. 1924. №77. 20 апр. С. 3.

шахту без спецодягу. Такої поради робітники виконати не могли і продовжували працювати без плащів¹. Таким чином, адміністрація не тільки не забезпечила гірників спецодягом, а ще й насміхалася над ними.

Крім того, що спецодяг видавали нерегулярно, якість того, що так рідко діставався шахтарям, залишала бажати кращого. Так, наприклад, на шахті Боково-Антрацит рудоуправління постачало робітників неякісним спецодягом, який швидко зношувався. Через це траплялися нещасні випадки. Рукавиці швидко рвалися, через що відбувалися порізи рук. З такими травмами робітники часто ходили до лікарні і пропускали виходи на роботу, що відбивалося на продуктивності праці. Управрду було запропоновано усунути дані проблеми, але незважаючи на це, спецодяг як і раніше видавався неякісний. Особливо тяжко доводилося жінкам-відкатчицям, які переганяли вагончики з вугіллям на холодному зимовому повітрі, захистом від якого слугували лише невизначеного кольору кацавейки, які були у латках та дірках. Обіцяні рудоуправлінням теплі фуфайки не видавалися. В той же час, з надлишком постачалися валянками та теплими полушубками службовці контори рудоуправління, завідувачі відділів та їхні помічники². Часто під час роздачі довгоочікуваного спецодягу весь його роздавали приятелям та знайомим³. На деяких підприємствах замість спецодягу шахтарям видавали гроші, що викликало обурення робітників⁴.

У січні 1925 р. на пленумі Луганського окрпрофбюро товариш Вернигор у своєму докладі зазначав: «Загляньте в сухий звіт господарників та професійних організацій і ви побачите, що спецодяг виконаний на всі 100%. Але коли ви увійдете в шахту, в цех, ви цього спецодягу на робітнику не побачите. Це пояснюється тим, що спецодяг видається на 3 місяці і навіть на півроку, а витримує він лише 40% цієї норми. До нової видачі робітнику доводиться працювати у чому завгодно. Потрібно покінчити з цими термінами. Потрібно

---

¹ 9 подписей машинистов и электриков // Всесоюзная кочегарка. 1925. №117. 26 мая. С. 3.

² Недочеты в снабжении спецодеждой рабочих // Всесоюзная кочегарка. 1925. №30. 7 февр. С. 6.

³ Профуполномоченный не знает своих обязанностей // Диктатура труда. 1924. №155. 27 июля. С. 3.

⁴ Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 295.

добиватися того, щоб спецодяг видавався без термінів і в міру його зношеності. Само собою зрозуміло, що робітник зобов'язаний берегти цей спецодяг»¹.

Однією з базових потреб для шахтарів, без якої не можливо було повернутися додому, була баня з чистою гарячою та холодною водою. В повсякденному житті, одразу після виїзду з шахти, робітники поспішали до бані, але ж не завжди у них виходило там швидко та якісно помитися. У робітників шахти №5 «С» Будьонівського рудника взагалі не було бані, оскільки приміщення переобладнали під теслярську майстерню і робітникам доводилося користуватися лазнею при шахті №10, яка знаходилася за чотири версти від місця роботи². На шахті №5 рудників «Паркомуни» баню ремонтували більше двох місяців, але так і не доробили. На Брянському руднику також не поспішали з ремонтом бані. На шахті №3-4 Боково-Антрацит баня була, але в ній була лише холодна та брудна вода. На шахті №15 Боково-Антрацит у бані було вибито скло та забито обаполами. В приміщенні панував бруд та протяги. У таких банях робітники не милися цілими місяцями та ходили чорними. Особливо важко доводилося холостим, а сімейним могла нагріти води дружина³.

У деяких банях шахтарі прали свій спецодяг там, де купалися. У банях, де робітники прали свої «шахтарки», було брудно, панував задушливий сморід, стіни були вкриті пліснявою⁴. Проблеми були й у роздягальнях, приміщення яких були маленькими з брудними лавками і комахами. Шафи для білизни були брудними і без дверей. До парної ходили по цементній підлозі, місцями по калюжах зі стоячою водою. Шахтарі, які виїжджали з шахти, заходили в роздягальню в брудному одязі і в тісноті забруднювали лавки. Тому, хто вже покупався та добирався до чистої білизни, доводилося знову відмиватися від бруду. Гірникам доводилося по черзі охороняти свою чисту білизну, бо сторож кидав її без нагляду⁵. Шахтарям не завжди вдавалося обмитися, тому що не було

¹ Профработка в Луганском округе. Доклад тов. Вернигора // Всесоюзная кочегарка. 1925. №79. 8 апр. С. 3.

² Нет бани // Диктатура труда. 1923. №98. 22 дек. С. 3.

³ Хорошая баня – залог здоровья рабочих // Кочегарка. 1925. №223. 30 сент. С. 4.

⁴ Крупные мелочишки в рабочем житьишке // Диктатура труда. 1924. №266. 10 дек. С. 3.

⁵ «Банные» вопросы // Диктатура труда. 1924. №56. 27 марта. С. 3.

у достатній кількості ємностей для води (ряшок). Деякі бані в холодну пору року не працювали зовсім. Так, лазнею при шахті № 29 користувалися лише з квітня по жовтень, а решту часу там було дуже холодно, оскільки тонкі стіни пропускали холод¹.

Для керівництва іноді надавалися окремі бані, де умови були кращими, аніж у робітників. На Щербинівському Центральному руднику було дві лазні. Одна – для робітників, а інша – для штейгерів. У бані для робітників в стелі була діра, яка продувалася холодним вітром, половини сіток, що роздробляли воду не було і вода лилася на голову суцільним потоком. У роздягальні було брудно і холодно. У лазні для штейгерів було чисто, тепло і світло².

На деяких шахтах адміністрація сприяла покращенню санітарно-гігієнічних умов в банях. Так, на шахті №4-21 Петровського рудника, де налічувалося 1230 робітників, лазні не було, але керуючий рудником Абакумов за порівняно короткий час побудував лазню з усіма зручностями. У бані було два відділення-чоловіче і жіноче. Як в одному, так і в іншому відділеннях – ванни, душ, зразкова чистота. При лазні навіть побудували дезінфекційний апарат для дезінфекції білизни паром³. Але ж і в тільки побудованих банях залишалися певні проблеми. Так, на шахті №2 Боково-Хрустального рудоуправління, побудована після довгого очікування баня закривалася о 10 годині. Робітники, які працювали в третю зміну не встигали купатися, тому що о 10 тільки закінчували роботу⁴. На шахті Будьонівській теж збудували нову лазню. Але прибирання в ній не проводили: на підлозі валялося сміття, окурки та корки. Однією з головних проблем стала дуже велика кількість блох, яких робітники розносили з лазні додому. Шахтарі неодноразово просили керівництво провести там дезінфекцію⁵.

---

¹ Баня на летний сезон // Диктатура труда. 1924. №219. 12 окт. С. 3.

² Устранить, отремонтировать, осветить бани // Всероссийская кочегарка. 1924. №269. 23 нояб. С. 4.

³ Шишкин Ф. Построили баню – улучшили положение рабочих // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.

⁴ О третьей смене забыли // Кочегарка. 1925. №162. 18 июля. С. 4.

⁵ Баня построена, но не устроена // Диктатура труда. 1925. №250. 5 нояб. С. 3.

Одним з постійних порушень санітарно-гігієнічних норм, з яким стикалися шахтарі кожного дня, була відсутність туалетів. Робітники справляли свої природні потреби у шахті, у глухих місцях. На деяких шахтах був спеціальний підземний санітарний десятник, який періодично засипав хлорним вапном забруднені місця. Змусити робітників здійснювати відправлення у певних місцях не вдавалося. Дуже часто робітники забруднювали вагонетки, які разом із породою та вугіллям видавали фекалії на-гора. Часто шахтарі брали з собою в шахту їжу та тютюн. У темряві потрапляли руками в екскременти, руки забруднювалися, а потім з їжею інфекція заносилася до кишечника. Рудничні лікарі неодноразово фіксували спалахи таких гострих заразних захворювань як: холера, черевний тиф, дизентерія¹.

Підземні робітники не мали ніяких умов для вживання їжі, і зазвичай, єдиним для них рішенням цієї проблеми ставало не брати їжу з собою та не їсти на робочому місці. Але ж, при дуже інтенсивній праці, шахтарі ніяк не могли обходитися без питної води. На Всеукраїнській нараді з охорони праці зазначалося, що майже всюди у шахтах не було питної води. Робітникам не видавалися фляги для води і їм доводилося пити шахтну воду, вживання якої призводило до масових захворювань гельмінтами (80-90% підземних робітників були заражені)². Гірникам Брянського рудника в шахту не доставлялася питна вода. В забоях стояв стовпом вугільний пил і горло пересихало так, що язиком не можна було повернути. Комісія з охорони праці неодноразово вимагала від адміністрації доставки питної води шахтам, але всі вимоги так і залишалися поза увагою. Господарники не виконували вимоги охорони праці, пояснюючи це відсутністю коштів³. У шахті «Щегловка» Макіївського району не було питної води. Робітники часто кидали роботу та виїжджали на поверхню, щоб напиться. Якщо враховувати час, поки вийдуть, поки нап'ються і знову спустяться в шахту,

---

¹ Мещатуньян А. О профессиональных вредностях в добывающей горной промышленности... С. 89-93.

² В шахтах Донбасса тяжелы условия труда // Пролетарий. 1925. №297. 30 дек. С. 4.

³ Питьевой воды и поныне нет – нужны баклажки // Пролетарий. 1925. №88. 18 апр. С. 4.

то витрачалося півгодини. А протягом зміни кожен робітник міг пити і два-три рази. Для підприємства це становило збиток¹.

Керівництво намагалося вирішити проблему з постачанням питної води, спускаючи баки з водою в шахту. У шахті № 5 для води виділили діжку з-під мазуту. Їїго виварювали в кочегарці, але якість води при цьому не поліпшувалося. Робітникам доводилося пити брудну, смердючу воду, яка капала зі ствола, бо вона була смачнішою, ніж в мазутній бочці². На руднику Титова був спущений один бочонок з водою, якої для всіх не вистачало. Після того як робітники поскаржилися на нестачу води в газету «Кочегарка», воду перестали спускати зовсім³. Бруд і сміття в баках з питною водою стали для шахтарів звичайною справою, оскільки вода зберігалася у відкритих бочках і відрах⁴. На деяких шахтах воду намагалися кип'ятити. Кип'ятильників було мало, на деяких шахтах не було зовсім. На шахті «Шмідт» був кип'ятильник для води, але кип'яченої води там ніколи не було. Робітники пили сиру воду і часто страждали від цього розладом шлунку⁵. На шахті №7 Наклонна ЮГЗ були встановлені жерстяні куби для кип'ятіння, але вони швидко поржавіли і вода стала брудною. Чистих кружок для пиття не було. Робітники черпали воду з відра іржавою кружкою, бовтаючись брудними руками в чистій воді, а недопиту воду виливали назад у відро⁶. На шахті Бутівка не було питної води ні в нарядній, ні на поверхневих роботах. У шахті ж було дві бочки води. Робітники прибігали пити воду з усієї ділянки, а в рот їм попадались жаби або облізлі миші. У робітників починалося блювання⁷.

В 1920-ті роки на шахтах була практично відсутня кваліфікована медична допомога для робітників. Існувала як нестача засобів надання першої допомоги, так і кваліфікованих лікарів, які б могли швидко її надати. До того ж багато лікарень закривали, залишаючи на їх місці невеликі амбулаторії. Так,

---

¹ Мелочи, тормозящие производство // Диктатура труда. 1925. №113. 23 мая. С. 3.

² Бытовые нужды // Всероссийская кочегарка. 1924. №78. 6 апр. С. 5.

³ Вредные мелочи // Всероссийская кочегарка. 1924. №28. 5 февр. С. 5.

⁴ О баках и воде // Луганская правда. 1925. №79. 8 апр. С. 2.

⁵ Бытовые нужды. Внимание здоровью рабочих! // Всесоюзная кочегарка. 1925. №65. 22 марта. С. 3.

⁶ Больше санитарии // Диктатура труда. 1924. №71. 18 апр. С. 3.

⁷ Дайте чистой питьевой воды // Диктатура труда. 1924. №107. 30 мая. С. 3.

амбулаторія на шахті Бутівка зовсім не відповідала своєму призначенню. У ній були відсутні: шафа для медикаментів, деякі медичні інструменти, вбиральня та пічка. Робітникам доводилося ходити в лікарню, яка знаходилась за чотири версти від шахти¹. На шахті №14 рудоуправління «Боковський Антрацит» травмованого робітника виносили на вугільних ношах, бо санітарних не було. У найближчій лікарні першу допомогу надати було нікому, тому гірника довелося везти на вуглевозці за 8 верст на іншу шахту. Адміністрація шахти не рахувалася з такими тяжкими випадками і давала для травмованих робітників тільки вуглевозку². У 1925 році лікарня шахти № 10 Артемівського рудника була перетворена на амбулаторію, медперсонал було скорочено до двох – фельдшера і акушерки. Середня відвідуваність цієї амбулаторії була 50 осіб на день. Щоб отримати необхідну допомогу, робітникам доводилося по кілька годин стояти в черзі. Часто навіть того одного фельдшера, який там працював, не виявлялося на місці – їздив у справах служби. Телефону в амбулаторії не було, нічних чергувань теж³.

На незадовільний рівень медичної допомоги упродовж 1920-х років вказують дані перевірок. У 1925/1926 році постановка медичної допомоги була перевірена на 71 шахті Донбасу. Перевірка показала, що у 18% лікувальних установ допомогу надавав не лікар, а помічник лікаря, що суттєво знижувало якість допомоги. Пункти першої допомоги на шахтах визнавалися зайвими та зачинялися⁴. Протягом червня 1929 р. Міжвідомча комісія уряду СРСР вивчала санітарний стан 55 шахт 30 округів Донбасу та виявила, що на 41 шахті не було пунктів першої допомоги, 82% робітника зверталися за допомогою в інші лікарні⁵. Віддаленість лікувальних закладів від місць проживання робітників ставала гострою проблемою для шахтарів. Так, 41% донецьких гірників отримували медичну допомогу в радіусі від 2 до 6 км від місця проживання, до

---

¹ Рабочие нужды и тревоги // Диктатура труда. 1924. №53. 22 марта. С. 3.

² На произвол судьбы // Всероссийская кочегарка. 1923. №89. 15 июня. С. 3.

³ Ненадежный покой // Всесоюзная кочегарка. 1925. №112. 20 мая. С. 3.

⁴ Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 294.

⁵ Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.): дис. кандидата істор. наук: 07.00.01. Остріг, 1999. С. 64.

2 км – 8,3%, 31,9% шахтарів мали змогу отримувати медичну допомогу на місцях. Таким чином, віддаленість закладів медицини від місць проживання робітників, в умовах бездоріжжя та браку транспорту позбавляла багатьох шахтарів необхідної, іноді й термінової, медичної допомоги¹.

Під впливом шкідливих виробничих факторів: протягів, перепадів температури, наявності різних газів на місці роботи, тривалого м'язового напруження, запиленості, робота в постійній вологості та недотримання правил гігієни призводило до частих професійних захворювань. В основному це були хвороби легень, хвороби серця та кровоносних судин, ревматизм, хвороби органів травлення та органів зору. Через відкладення пилу в легенях та постійних протягів, нестабільної температури – шахтарі часто хворіли на запалення легень, бронхіт, часто зустрічалася емфізема, рідше туберкульоз. За даними обстеження 1647 робітників деяких районів Донбасу 10% гірників страждали на емфізему вже після 10-15 років роботи в шахті. Для забійників, ствольових робітників, кріпильників поширеним захворюванням було «бичаче серце» – розширення серця. У шахтарів цих професій після 5 років роботи таке захворювання було виявлено у 18,9%, а у робітників, які мали стаж понад 10 років – 40%. Виникало таке захворювання при тривалій м'язовій нарузі в умовах шкідливих виробничих факторів. Часті протяги, різкі перепади температури, робота в постійній вологості, призводили до того, що більшість шахтарів хворіли на суглобовий і м'язовий ревматизм². За відсутності асенізації шахт, нестачі питної води виникали такі захворювання, як черевний тиф, холера, дизентерія. Особливо частим було захворювання на гельмінти. У обстежуваних гірників Донбасу вони були виявлені у 50%. У підземних робітників страждав і зір. Одним із професійних захворювань був ністагм. Часто захворювання призводило до непрацездатності, виражалось в тремтінні очного яблука і при такому тремтінні – всі предмети здавалися рухомими. Ймовірними причинами такого стану було отруєння вугільною кислотою, погане освітлення та неправильне положення

---

¹ Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр... С. 142.

² Донбасс: Южный горно-промышленный район... С. 190-192.

голови у підземних робітників під час роботи. Для періоду 1920-х рр. характерною особливістю була висока захворюваність професійними захворюваннями: понад 50% забійників ставали інвалідами вже в 20-45 років¹. На шахтах також зберігалася тенденція, коли робітники з хронічними хворобами боялися втратити гарний заробіток і, незважаючи на рекомендації лікарів перейти на поверхню, продовжували працювати у важких підземних умовах².

Влітку 1922 р. у Святогірську коштом Бахмутської каси соціального страхування відкрили Донецький Будинок відпочинку. Перших відвідувачів було небагато – сто осіб. Для тої кількості робітників, які потребували оздоровлення, це було дуже мало. Пізніше був відкритий Степовий будинок відпочинку для молоді. Вже в 1925 році здравниця розширилася – на лівому березі Дінця було збудовано сім одноповерхових котеджів Першого Лісового будинку відпочинку. Цей будинок був розрахований на 250 сезонних ліжок. Вся територія займала понад 15 гектарів. Вже навесні 1927 року було збудовано Другий Лісовий будинок відпочинку із шести двоповерхових корпусів. Тут могли розміщуватися 600 осіб. Ці будинки відпочинку: Артема, Степовий, Лісові – належали ЦК профспілки працівників вугільної промисловості та були призначені для оздоровлення гірників Донбасу³. В 1925 році на відновлення курорту виділялося щорічно близько 70 000 рублів. Курорт практично відбудували заново і модернізували грязелікувальні: подача грязі в ванни стала проводитися системою вагонеток і чанів. У будинку, який належав міському самоврядуванню відкрили світло та електролікувальні потужністю 200-300 процедур на день⁴. Функціонували також рентгенівський, масажний, інгаляційний кабінети. Проводилися лікувальні ванни: вуглекислі, гідроелектричні, сольові і грязьові⁵. В санаторіях курортного управління і Донецького губсоцстраху лікувалися близько 1000 робітників і селян, що

---

¹ Донбасс: Южный горно-промышленный район... С. 192-193.

² Об одном больном вопросе // Всесоюзная кочегарка. 1925. №25. 1 февр. С. 1.

³ Бойко И. Святогорск. Краткий историко-краеведческий очерк... С. 79-80.

⁴ В здравнице Донбасса // Коммунист. 1925. №123. 2 июня. С. 3.

⁵ В здравнице Донбасса // Кочегарка. 1925. №178. 6 авг. С. 4.

становило 98% всіх соцстрахівських хворих. У 1925 році передбачалося прийняти 5000 хворих і відпустити їм 187 000 процедур, що вимагало ще більшого фінансування. У знову відкритих санаторіях була виняткова чистота, добре годували (4-5 разів на день), забезпечували культурну програму: в саду грав оркестр, виступала драматична трупа, працювала бібліотека¹. Хворих лікували харківські професори, було запрошено професора Павлова, який розробляв наукове лікування для санаторіїв². Для оздоровлення потребуючих робітників на рудниках створювалися курортно-відбіркові комісії, які відбирали тих, хто особливо потребував оздоровлення. Шахтком намагався в першу чергу відправляти на лікування та відпочинок робітників, але при цьому їхні родичі та знайомі, службовці шахти нерідко отримували можливість поїхати в санаторій в першу чергу³.

У 1920-ті рр. влада розпочинає політику впровадження громадського харчування, керуючись такими засадами як: підвищення продуктивності праці; переоблаштування побуту; залучення жінок у виробництво; раціоналізація споживання продуктів; економічні вигоди порівняно з індивідуальною кухнею⁴. До того ж створення громадських їдалень мало істотно поліпшити постачання гірників продовольством. У грудні 1922 року було видано Положення про організацію їдалень у Донбасі. Для цього були створені спеціальні комісії, які займалися підбором приміщень для закладів харчування, складали списки необхідних продуктів та інвентарю. Передбачалося відкрити їдальні на всіх великих шахтах, де кількість робітників перевищувала 500 осіб. При цьому першочергово планувалося годувати робітників, холостяків, які тільки прибули, а також сімейних, які не могли зробити заготівлю продуктів з матеріальних причин⁵. Їдальні відкривалися, але ж санітарно-гігієнічні норми в них залишали бажати кращого. Так, їдальня робітників на шахті «Софія» знаходилася у дворі

---

¹ В здоровніц Донбасса // Коммунист. 1925. №123. 2 июня. С. 3.

² В здоровніц Донбасса // Кочегарка. 1925. №178. 6 авг. С. 4.

³ Ремонт калининских рабочих // Кочегарка. 1925. №178. 6 авг. С. 4.

⁴ Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания). М.: Всенарпит, 1930. С. 33.

⁵ Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих землей»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг... С. 124.

робкоопу. Під навісом стояло три столи. На них завжди лежали різні недоїдки. Під столом були калюжі від залишків супу, які виливалися. Тут же була і кухня. На землі стояв десяток залізних баків, наповнених кондером. Це був сніданок. Робітники приходили у їдальню о сьомій годині ранку зі своїм посудом – приносили чашки та казанки – в їдальні посуду не було. Новоприбулі на роботу не мали посуду і отримували тільки фунт хліба. Деяким не вистачало місця за столами, і вони сідали на землю або їли стоячи. При відкритті їдальні пропускна здатність розраховувалася на 100-120 осіб, а приходило їсти по 800 людей на день. Тому санітарні норми не дотримувалися. Неодноразово на зборах порушувалося питання про відповідне приміщення для їдальні. Квартирно-санітарна комісія знайшла особняк, який займали два майстри, майстрів переселили, але і після 4 місяців їдальню так і не перенесли¹.

Вже на літо 1927 року в Донбасі налічувалося 37 громадських їдалень. Вони розподілялися на їдальні «Нархарчу», робкоопу та приватні. Найдешевшими з них були приватні. Але при цьому, основна маса робітників готувала собі окремо або артілью (кухарка на артіль). Артільний спосіб був найзручнішим, оскільки учасники артілі не прив'язувалися до часу. Такий спосіб харчування був найдешевшим – 15-23 руб. на людину на місяць. Часто робітники призначали «кулінарну комісію», яка контролювала харчування шахтарів. У їдальнях «Нархарчу» робітники могли брати їжу по талонах. На всіх шахтах робітникам видавали книжки на харчування на суму до 5 руб. Робітник із такою книжкою йшов до буфетника, там з неї відривали талони, по яких їх годували. На ці талони можна було купувати і горілку, що призводило до п'янок². Планували також побудувати фабрику-кухню при Макіївському комбінаті. Вартість її становила 535 000 руб. 450 000 руб. видали відповідні госпоргани, а додатковими коштами забезпечили місцеві союзні організації. Будівництво було закінчено у 1930 році³.

---

¹ Когда же расширят столовую // Всероссийская кочегарка. 1924. №217. 21 сент. С. 5.

² Образцовую столовую превратили в «обжорку» // Кочегарка. 1928. №54. 3 марта. С. 4.

³ Донбасс: Южный горно-промышленный район... С. 173.

Отже, для виробничого середовища гірників буденними були обвали покрівлі, травми, вибухи, професійні хвороби та отруєння газами. Постійною проблемою, яка викликала незадоволення гірників, була нестача спецодягу, який мав надаватися їм за колдоговором. З цього приводу шахтарі скаржилися керівництву та в газети, але ж ці заходи рідко були дієвими. Враховуючи специфіку праці, однією з самих нагальних потреб шахтарів було викупатися після роботи в бані. Але ж на деяких шахтах вони були відсутні, а на інших знаходилися в таких жахливих санітарних умовах, що помитися ставало випробуванням для шахтарів. Важливим чинником, який мав би значно полегшити роботу шахтарів, стає початок механізації, але ж він потребує кваліфікованих спеціалістів, які змогли б працювати на новому обладнанні. Упродовж 1920-х років рівень медичної допомоги шахтарям залишається незадовільним. Зважаючи на велику кількість професійних захворювань, позитивною зміною стало відкриття будинків відпочинку в Святогірську, які вже в 1923 році працювали, як лікувальний курорт. На гучних радянських гаслах впроваджується громадське харчування. Їдальні користувалися попитом у робітників шахт, але дуже часто не відповідали елементарним санітарним нормам.

2.2. Соціально-трудові відносини

Дослідження трудових відносин передбачає аналіз тривалості та інтенсивності праці робітників. У 1922 році був прийнятий другий Кодекс законів про працю (КЗпП), який був підлаштований під умови НЕПу. В ньому було збережено 8-годинний робочий день, як і в першому кодексі. Але для деяких категорій робітників, «зайнятих на підземних роботах, згідно списків професій, які встановлювалися УпНКП»¹, був встановлений 6-годинний робочий день.

---

¹ Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр... С. 13.

Постановою народного комісаріату праці СРСР від 26 листопада встановлювався скорочений робочий день для наступних робітників, задіяних на підземних роботах: прохідники, бурильники, кріпильники, підривники – при роботі у вертикальних шахтах і зумпфах – 6 год. Для тих же професій, що працювали у проходках квершлагів та ухилів, 6-годинний робочий день вводився лише за умови роботи в мокрих місцях. Забійники, відбійники, зарубщики, вибійники лісу, саночники, машиністи та їх помічники при врубових машинах, камеронщики на підвісних насосах, стволіві та їх помічники – 6 год. Вагонщики при роботі за артіль з забійниками – 6 год. Працюючи окремо мали 8-годинний робочий день. Усі підземні робітники, робота яких була пов'язана з постійним перебуванням на час роботи при температурі вище 28°C – 6 годин. У випадках виняткових, як то: робота в мокрих забоях, робота в глухих забоях з поганою вентиляцією – робочий день мав бути скорочений за постановою Розціночно-конфліктної комісії (РКК)¹. Таким чином, згідно нового законодавства, робочий день для підземних робітників став складати 6 годин замість 10 год. 30 хв. в дореволюційний час².

Але ж не завжди те, що декларувалося в радянському законодавстві втілювалося в повсякденному житті. В тогочасному періодичному виданні «Диктатура праці» зазначається, що робітники водовідливу Лідіївської шахти Краснотворчого рудника протягом двох місяців (з 15 листопада по 15 січня) були вимушені працювати по 36 годин під землею, ліквідуючи прорив води на західному ухилі шахти³. Ще одним прикладом є шахта Бутівка, де гірникам прийшлося працювати по 8–10 годин на добу, бо причинами цього була нестача шахтних вагонеток, в очікуванні яких забійнику приходилося сидіти даремно декілька годин в забої; нестача шахтних ламп. Як зазначали робітники: «Погасне лампочка, віддаси її лампоносу і чекай поки він нову принесе»⁴. На Ново-Смоляниновському руднику підрядчик Ігнатченко примушував працювати

---

¹ Сокращённый рабочий день в горной промышленности // Луганская правда. 1923. № 277. 9 дек. С. 2.

² Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 94-95.

³ Технику – 15 червонцев, а рабочему – 2 // Диктатура труда. 1924. № 14. 3 февр. С. 3.

⁴ «Сжимают» // Диктатура труда. 1924. № 28. 20 февр. С. 3.

робітників по 12–14 годин. Після скарги гірників, його перевели працювати десятником, де він знову продовжував «експлуатувати робітників, знищуючи їх»¹. Радянський дослідник В. М. Довгопол зазначав, що вже наприкінці 1920-х рр. близько половини шахтарів Донбасу перейшли на 6-годинний робочий день².

Важливим кроком для поліпшення умов роботи стало створення законодавчої бази щодо охорони праці малолітніх та жінок. 4 липня 1919 р. уряд видав циркуляр, згідно якого на роботу брали дітей не молодше 14 років. При цьому для таких робітників не мало бути шкідливих умов. Праця дітей і підлітків, які не досягли 14 років, практично заборонялась. 21 вересня 1921 р. вийшла постанова Раднаркому УРСР, згідно якої вікова межа працюючих дітей встановлювалася у рамках 16 років. Незважаючи на нестачу кадрів, Наркомат праці постановив – малолітніх віком від 14 до 16 років перевести на 4-годинний робочий день, а підлітків у віці від 16 до 18 років – перевести за можливістю на 6-годинний робочий день³. Після прийняття цієї постанови, інспектори праці відмовлялися направляти на роботу малолітніх дітей, але ж вже працюючих підлітків зняти з роботи не було можливості⁴. Так, у 1920 р. на Софіївському руднику Петровських державних заводів колишнього Русько-Бельгійського Металургійного товариства з загальною кількістю робітників 1569, кількість працюючих підлітків до 14 років складала – 15; від 14 до 16 років – 51; від 16 до 18 років – 76. На Веровському руднику Петровських державних заводів колишнього Руського-Бельгійського Металургійного товариства з загальною кількістю 1645 робітників, кількість підлітків до 14 років складала – 14; від 14 до 16 років – 118; від 16 до 18 – 70 осіб. Тож, незважаючи на нові директиви, діти продовжували працювати на рудниках. Причому, підлітки продовжували працювати на некваліфікованій роботі за найменшими розрядами. У 1922 році відділом охорони праці проводився облік працюючих дітей до 14 років для зняття

---

¹ Уберите его, раз и навсегда! // Диктатура труда. 1924. № 20. 10 февр С. 3.

² Довгопол В. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. С. 59.

³ ЦДАВО України. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 35.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 20.

їх з роботи¹. Постановою РНК РСФРР від 13.10.1922 року для всіх робітників, віком до 18 років став обов'язковим медогляд не менше одного разу на рік². У 1925 р. працюючим підліткам почали пропонувати оздоровлення у таборах відпочинку. У серпні 1925 р. 25 осіб були відправлені на відпочинок до Святогірська. На законодавчому рівні намагалися вирішувати й питання пов'язані з важкою працею жінок. В шахтах жінки мали змогу отримувати високу зарплатню, тому бажаючі там працювати знаходилися завжди. У 1920 р. на Софіївському руднику працювала 101 жінка, 16 з них працювали під землею. На Веровському руднику з 275 працюючих жінок, 51 працювала саме на підземних роботах³. У першій половині 1920-х років неприпустимим вважалось використання жіночої праці на підземних роботах та в нічний час. Вагітних жінок звільняли від робіт протягом 8 тижнів до пологів та 8 тижнів після них зі збереженням заробітної платні та наданням безкоштовної медичної допомоги. Тим жінкам, які вже народили, через кожні 3 години праці надавалася перерва на 30 хв., щоб годувати дитину. Вже наприкінці 1920-х рр. жінок заборонялося приймати на підземні роботи, їх намагалися перевести на поверхню, але їм не вистачало теплового одягу та взуття і процес гальмувався. У 1925 році заборону на нічну працю жінок було скасовано. У квітні 1928 року жіноча праця на шахтах Донбасу все ще використовувалася, хоча й вважалася порушенням трудового кодексу⁴.

Понаднормова праця залишалася невід'ємною складовою шахтарського життя. Шахтарі працювали понаднормово, щоб отримати більшу заробітну платню. Керівництво погоджувалося на понаднормову працю, так як на шахтах не було запасних робітників. Так, на шахті «Софія Вертикальна» понаднормово працювали щоденно, виробляючи по 70 упряжок понад норму. За підсумком виходило, що працювало 70 осіб, а отримували зарплату за 132 людини⁵. На шахті

---

¹ Союзное строительство. Пленум Донецкого Губсовпрофа // Донбасс. 1922. №2. С. 28.

² Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 289.

³ Там само. С. 291.

⁴ Там само. С. 291.

⁵ Постановления должны выполняться // Диктатура труда. 1924. №73. 16 апр. С. 3.

№31 Рутченківського рудника у жовтні 1924 року понаднормових було 1084 години, у листопаді – 96, а у грудні – 56¹. Шахтарям не завжди оплачували понаднормові, вони скаржилися на те, що пробувши в шахті на годину чи дві більше – понаднормові не записували, а якщо виїжджали на півгодини раніше, то фіксували порушення². Часто до понаднормових робіт залучалися й підлітки. На шахті № 4-21 працювало 64 підлітки. Згідно кодексу законів про працю їм не дозволялося працювати понаднормово, але майже кожен із них працював. Якщо в місяць підліткам потрібно було зробити 24 упряжки, то понаднормово вони робили 34³.

Поступово у шахтарів з'явилося право на місячну оплачувану відпустку. Згідно колдоговору, робітники, які пропрацювали рік, повинні були мати місячну відпустку. Але не завжди цю відпустку вдавалося отримати. В 1923 р. на шахті Бутівка робітники отримували лише двотижневі відпустки. При цьому керівництво обіцяло, що додаткові відпустки за 1923 р. віддадуть на початку 1924 р. по березень включно. Але ні в січні, ні в лютому, ні в березні додаткові відпустки робітники так і не отримали, а з першого квітня відпустки за 1923 р. були вже припинені⁴. Відпускна кампанія за 1924 рік була проведена не повністю. По Кадіївському рудоуправлінню було використано основних відпусток – 89%, додаткових – 91%; по Рутченківському основних – 100%, а додаткових – 50%; Мушкетово – основних – 77%, а додаткових – 90%; по Щербинівці основних – 84%, додаткових – 66%⁵. З роками ситуація покращувалася. У 1927 р. відпусткою вже користувалася переважна частина підземних робітників, усі підлітки, незначна частина поверхневих робітників. Так, у 1926/1927 р. по «Донвугілля» право на місячну відпустку мали 6% усіх робітників, 40% мало право на двотижневу відпустку⁶.

---

¹ Сверхурочные изживаем // Всесоюзная кочегарка. 1925. №41. 20 февр. С. 3.

² Не записывают сверхурочных // Кочегарка. 1925. №164. 21 июля. С. 4.

³ Освободить подростков от сверхурочных работ // Диктатура труда. 1924. №97. 18 мая. С. 3.

⁴ Колдоговор не выполняется // Диктатура труда. 1924. №67. 9 апр. С. 3.

⁵ Охрана труда и жилищное строительство. (Доклад т. Дроба) // Всесоюзная кочегарка. 1925. №60. 15 марта. С. 2.

⁶ Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 295.

У 1920-ті рр. залишаються поширеними порушення робітниками трудової дисципліни. Насамперед йдеться про прогули, крадіжки інструментів і матеріалів, засинання під час роботи, невиконання розпоряджень адміністрації, гра в карти і шашки на робочому місці, пияцтво. Так, наприклад, деякі гірники шахти №8 Красногвардійського рудника, незадоволені підвищенням норм, стали ледарювати і пиячити, почастишали прогули після похмілля, у зв'язку з цим стала збільшуватися і кількість незначних травм. Дійшло до того, що не працювали навіть врубові машини, бо 14 жовтня шахтарі святкували релігійне свято¹. Одним з найрозповсюдженіших порушень правил внутрішнього трудового розпорядку були прогули. Так, на шахтах Рутченківського рудника тільки за серпень 1925 р. прогули досягли 15 000 робочих годин. Кількість прогулів особливо збільшувалася після святкових та недільних днів. Серед робітників були прогульники, які не приходили на роботу по 5-6 днів на місяць². У 1928 р. на шахтах Донбасу прогули становили в середньому 26,2 дні на одного робітника³. Порушення трудової дисципліни регламентувалися «Табелем стягнень». Згідно «табелю стягнень» 1928 р. заборонялося: приносити та розпивати на роботі спиртні напої, курити поблизу динамітних складів, лаятися та грати на роботі у шашки або карти, спати в робочий час, ходити без освітлення в шахті, здійснювати спуск та підйом людей у клітках без освітлення. За ці порушення передбачалося покарання. Так, за прогул без поважної причини 1 дня протягом місяця – передбачалася догана з оголошенням по шахті та повідомленням у партбюро; за прогул 2 дні поспіль або 3 дні різночасно протягом місяця – передбачалася догана з оголошенням по шахті, цеху або відділу, з повідомленням шахтбюро та попередженням про звільнення; при повторенні прогулів – звільнення, яке можна було оскаржити в Розціночно-конфліктній комісії (РКК), рішення якої було остаточним. Обов'язковою кількістю виходів на місяць вважався 21 день, які могли зменшуватись, якщо траплялися революційні

---

¹ Лодыричество и пьянство // Диктатура труда. 1924. №232. 28 окт. С. 3.

² За один місяць прогуляли 15.000 робочих часів // Пролетарий. 1925. №220. 26 сент. С. 3.

³ Лихолобова З. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928- 1937). Донецк, 1973. С. 53.

святкові дні. Таким чином, робітника могли звільнити при пропуску 6 днів, при 15 упряжках замість 21. Списки осіб, яких звільнили за невиконання трудового розпорядку, зазвичай вивішували на видних місцях із зазначенням порушень, які вони вчинили. Зазвичай звільнення загрожувало тільки тим, хто створював ситуації, які загрожували безпеці інших працівників: куріння тютюну в динамічних складах або в газових шахтах. За куріння у небезпечних газових шахтах порушника судили. Піддавали суду також за образу діями осіб нагляду або особами нагляду – підлеглих під час виконання обов'язків. Образа лайкою осіб нагляду та особами нагляду призводила до звільнення лише при повторних випадках¹. Наприкінці 1920-х рр. нерідко складалася ситуація, коли звільнення для порушників трудової дисципліни не було покаранням, а давало їм можливість отримувати допомогу по безробіттю у страхових органах. Шахтарі використовували можливість порушити трудову дисципліну, щоб їх звільнили не за «власним бажанням». Неодноразово траплялися випадки, коли прогульники були незадоволені доганою і самі наполягали на звільненні². Повсякденною справою у шахтарському середовищі були крадіжки робочих інструментів. На це неодноразово звертали увагу шахткомів та адміністрації, скаржилися на зборах. Крадіжки продовжувалися постійно. Адміністрація у відповідь на скарги забороняла вивозити робочий інструмент із шахти, щоб стежити за крадіжками, але шахтарі вивозили і крадіжки продовжувалися. Часто робітник спускався в шахту, доходив до забою і втрачав упряжку, оскільки працювати було нічим³.

Однією з повсякденних практик для шахтарів стало розкрадання вугілля. На Краснотворчому руднику шахти №30 не дивлячись на наявність сторожа, який охороняв склад з 6 год. ранку до 2 год. дня, робітникам все ж вдавалося розікрасти до 500-700 пудів вугілля⁴. Часто вугілля крали діти та дружини шахтарів. Існувала низка об'єктивних причин, з яких вони змушені були це робити. Згідно з колдоговором робітники забезпечувалися вугіллям. При цьому

---

¹ Либман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 108-109.

² Турбинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе... С. 41.

³ Изжить тормазы в работе // Диктатура труда. 1924. №249. 20 нояб. С. 3.

⁴ Прекратите расхищение – наладьте подвозку угля // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.

найчастіше вугілля для видачі було найгіршим – один пил¹. Могли привозити і несортоване – тільки видане з шахти – мокре, з гряззю і породою. Перед видачею вугілля не зважували і замість 40 належних пудів видавали 20-25, а з врахуванням грязі та пилу чистого вугілля залишалося 15-18 пудів². Згідно того ж колдоговору робітникам, що жили на відстані 2,5 версти від рудника, вугілля мало підвозитися конторськими підводами. Ті ж, робітники, які жили ближче за 2,5 версти по три місяці чекали на підводу без вугілля. Підвезення вугілля робітникам здійснювалося погано. Наявного на шахті підрядника з двома підводами не вистачало для всіх, хто потребував. Зазвичай він встигав вчасно розвести вугілля тільки адміністрації³. Таким чином робітники залишалися без вугілля і знаходили вихід, крадучи вугілля зі складів.

Отже, у 1922 році був прийнятий другий Кодекс законів про працю, який для шахтарів передбачав зменшення робочого дня до 6 год. Поступово створюється законодавча база з охорони праці жінок і неповнолітніх. Для всіх робітників впроваджують медогляд, відпустку, гірникам пропонують оздоровлення. Поряд з цим, постійно фіксують і порушення цих законів. Характерними складовими шахтарського життя залишаються понаднормова праця, крадіжки інструменту, сон на робочому місці, гра в азартні ігри. Спостерігалася також і тенденція до збільшення кількості прогулів. Постійними ставали крадіжки вугілля.

2.3. Заробітна плата та сімейний бюджет

В 1922 році зарплата шахтарів була низькою і при цьому часто видавалась невчасно. Вона видавалась частково натурою, а частково грошима: у період із січня по червень – зарплату видавали натурою та в період за червень-грудень,

---

¹ Условия быта влияют на производство // Диктатура труда. 1924. №262. 5 дек. С. 3.

² Никудышный уголь // Всесоюзная кочегарка. 1925. №92. 24 апр. С. 3.

³ Прекратите расхищение – наладьте подвозку угля // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.

видавали грошима, при необов'язковій видачі продовольства. Зарплата видавалася з великим запізненням: січнева у березні та квітні; лютнева та березнева – у травні-червні; квітнева у червні та липні; травнева у липні та серпні; червнева – наприкінці серпня тощо. Відповідно, зарплату за грудень шахтарі отримали тільки у лютому 1923 року¹. За загальнодонецьким індексом гірник отримував номінально у жовтні – 21,9 радянських рубля, у листопаді – 20,6 товарних рубля та у грудні – 23,8 товарних рубля, що за індексом Держплану дорівнювало в середньому 25,8 руб². Фактично, через несвоєчасні виплати, від цієї суми шахтарі отримували ледве 50%. Такий заробіток не дозволяв робітникам, особливо сімейним, зводити кінці з кінцями. Згідно звіту Донецького губвідділу Всеросійського союзу гірників за 1922 р.: «Питання оплати праці (влітку 1922 р.) набули сугубу гостроту. В той же час відсутність ресурсів не давала можливості реально покращити матеріальне становище гірників. Доводилося вдаватися до зниження «відпускних» цін на продовольство³.

Порівняно з 1921 р. в 1922 р. заробіток забійників дещо підвищився, але залишався все ще низьким. Номінальна зарплата в товарних рублях для осені та зими 1922 р. та початку 1923 р. стала значно вищою: у жовтні забійники отримували номінально – 38 руб. 50 коп., у листопаді – 30 руб., у грудні – 33 руб., у січні 1923 р. – 26 руб. 80 коп. У той же час відрядні підземні робітники отримували: у жовтні – 27 руб., у листопаді – 22 руб. 80 коп., у грудні – 27 руб. 40 коп. та у січні – 23 руб. 80 коп⁴. Реальна зарплата була нижчою завдяки зниженню офіційного курсу рубля і через затримку термінів видачі зарплати. Дійсна зарплата забійників становила: у жовтні 1922 р. – 22 руб. 20 коп., у листопаді – 22 руб. 80 коп., у грудні – 17 руб. 10 коп. й у січні 1923 р. – 12 руб. 50 коп.; для відрядних підземних робітників – 16 руб. 80 коп. у жовтні, 16 руб. 60 коп. – у листопаді, 14 руб. 20 коп. – у грудні та 11 руб. 10 коп. – у січні.

¹ «Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1922 г.». (Ежегодная статистика)... С. 25.

² Там само. С. 25.

³ Отчёт Донецкого губотдела Всеросс. Союза горнорабочих за 1922 г... С. 83.

⁴ Там само. С. 89.

Поверхневі робітники реально отримували: у жовтні – 10 руб. 20 коп., у листопаді – 8 руб. 70 коп., у грудні – 7 руб. 80 коп. та січні 1923 р. – 7 руб. 60 коп. у товарних рублях¹. Такий рівень заробітної плати тримався до жовтня 1923 р². При такому підвищенні заробітної плати вона залишалася недостатньою. За даними обстеження бюджетів робітників (350 сімейних та 53 самотніх) і службовців до початку 1923 р. видно, що бюджет самотнього гірника становив 25 руб. 98 коп., бюджет сім'ї становив 38 руб. 31 коп. При цьому на одного дорослого припадало 13 руб. 68 коп. (з цієї суми 3 руб. 91 коп. натурою)³. Ця сума складалася з 10 руб. 37 коп. або 75,8% – заробітна плата; 27 коп. або 2% – приробіток; 78 коп. або 5,7% – за продаж та обмін майна і продовольства. При цьому 34 коп. або 2,5% займалося в борг; 21 коп. або 1,5% становив дохід від власного господарства; 72 коп. або 5,3% – становили різні надходження і 99 коп. або 7,2% – це власні запаси і заощадження⁴. У 1923 р. гірнича промисловість продовжувала відставати у зарплаті та її своєчасній видачі від інших галузей промисловості. В 1923 р. в країні починаються промислові страйки. Вони обумовлювалися затримками виплат заробітної плати. Такі затримки ставали дедалі тяжчими для робітників та призводили до життя в злиденних умовах. У Донбасі відбулося майже 200 страйків. Це найбільший показник за все десятиріччя. В них прийняли участь майже 60 тис. шахтарів⁵. У зв'язку зі страйками відбувалися значні втрати продукції. Найбільша кількість страйків відбувалася влітку. Робітникам було важливо вчасно отримати зароблені гроші, щоб повернутися на польові роботи. Але ж заробіток за червень виплачувався двома частинами: 25 липня – 39%, а решту доплатили 3 серпня⁶. Платню могли видавати й облігаціями, які дуже важко було перевести в гроші. В додаток до цього, поки робітник все ж таки отримував свої гроші, гіперінфляція швидко

¹ Отчёт Донецкого губотдела Всеросс. Союза горнорабочих за 1922 г... С. 91.

² Отчёт Управления Государственной каменноугольной промышленности Донбасса за операционный 1922/1923 год... С. 24.

³ Поляк Г. «Бюджет рабочих и служащих к началу 1923 г.»... С. 4-11.

⁴ Там само. С. 11.

⁵ Отчет Губотдела Всероссийского Союза Горнорабочих за 1923... С. 183; Kuromija H. Freedom and terror an the Donbas. A Ukrainian-russian borderland, 1870s-1990s... P. 190.

⁶ Отчет Губотдела Всероссийского Союза Горнорабочих за 1923... С. 158.

знижувала їх купівельну спроможність. Інспектори з Москви визнавали шахтарську працю «добровільною каторгою»¹. Незважаючи на активні протести робітників Донбасу, їх заробіток за 1923/1924 р., продовжував складати лише 62,2% (якщо брати середній заробіток для всіх категорій великої промисловості 1913 р. за 100%). Тоді на 1924/1925 р. він становив 52,8%. Шахтарі продовжували займати останнє місце по заробітку серед виробничих груп великої промисловості. У 1927/1928 р. середня промислова зарплата гірника Донбасу дотяглася лише до 81% довоєнної при підвищенні середньої промислової зарплати до 127%. У 1913 р. найбільшу заробітну плату мали металісти – 35 руб. на місяць проти 25 руб. середньопромислового рівня. Гірники Донбасу займали друге місце і отримували в середньому 34 руб. 40 коп. або 137% середньопромислового рівня. У 1927/1928 р. заробітна плата гірника не досягала навіть середньопромислового рівня 1913 р. і становила 60 руб. 64 коп. або 91% середньої зарплати².

Невдоволення шахтарів викликала і різниця в зарплаті в різних районах Донбасу. Так, по Артемівському округу в Донвугіллі за 1926/1927 р. середня зарплата становила – 53 руб. 81 коп. По Луганському округу середня зарплата становила 53 руб. 98 коп. По Сталінському округу – 56 руб. 20 коп. По Шахтинському – 60 руб. 20 коп. У зв'язку з різницею в зарплаті, шахтарі часто переходили з рудника на рудник, з округу в округ. Така плинність дорого обходилася шахтам, враховуючи те, що на навчання, спецодяг і на виплати допомоги по травматизму для робітників, йшли дуже великі гроші³.

Але в порівнянні з дореволюційним періодом до 1928 року з'явилися певні позитивні зміни: більшість шахтарів почали отримувати спецмило та спецодяг, щорічну оплачувану відпустку, здійснювалося підвезення вугілля до гуртожитків та квартир, видавався безкоштовний гас для освітлення казарм, здійснювалося безкоштовне лікування при захворюваннях. Позитивним

---

¹ Kuromija H. Freedom and terror in the Donbas. A Ukrainian-russian borderland, 1870s-1990s. P. 190-191.

² Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 104-105.

³ Там само. С. 105-106

моментом у роботі шахтарів стало скасування штрафів, видача інструментів для роботи¹. Це стало для шахтарів додатковою можливістю заощадити сімейний бюджет.

Сімейний бюджет в цілому складався з таких статей: заробітна плата «голови» та членів сім'ї, соцстрах і соцзабез «голови» і членів сім'ї та інші надходження. Причому зарплата гірника як правило була основою бюджету сім'ї. За даними 1925-1927 рр. на сім'ю, що складалася в середньому з 3,61 люд. та заробітку «голови» сім'ї 720 руб. на рік, його зарбіток становив 67% сімейного бюджету. При заробітку більш кваліфікованого робітника-відрядника Донбасу, від 720 до 960 руб. сім'я якого складалася в середньому з 3,84 люд., зарбіток «голови» становив 77% сімейного бюджету, а дохід інших членів сім'ї та інші доходи становили 22,9% бюджету. При заробітку «голови» від 960 до 1200 р. на рік з сім'єю в середньому 4,42 люд., зарбіток становив 81,1%. При цьому одного зарбітку «голови» сім'ї на утримання всієї родини не вистачало. До сімейного бюджету входили й «інші надходження». «Інші надходження» включали в себе: приробіток та інші доходи «голови» сім'ї – від 4,4 до 12,1% «інших надходжень»; дохід від продажу речей становив 8-16% «інших надходжень»; здавання ліжок та кутів, а також дохід зі столовників становив лише 10-12% від «інших надходжень»; доходи від власного виробничого господарства – 11-13% «інших доходів». Інші надходження становили всього 10% річного бюджету. Через соцстрах і соцзабез сім'я могла отримати приблизно 5% доходу². Таким чином, основною статтею доходу сім'ї гірника була його зарплата.

Витрати середньостатистичної шахтарської сім'ї, яка проживала в Донбасі склалися з: витрат на обслуговування приміщень, включаючи опалення; харчування; вино, цигарки, тютюн та сірники; ковдри, взуття; прання, мило, гігієну; лікування; господарські речі, прикрасу житла; культурно-просвітницькі витрати; суспільно-політичні витрати; інші витрати. Якщо брати ці статті

---

¹ Либрман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 108.

² Там само. С. 111-112.

видаткового бюджету робітника за листопад 1927 р., то найбільше витрат йшло на харчування – 43,6% і на ковдри та взуття – 22,9%. Найменшими витратами ставали витрати на лікування – 0,2% та на прання, мило та гігієну – 1%. Такі найменші показники пов'язані з тим, що лікування було безкоштовним, а мило шахтарям стали видавати на роботі¹.

В 1920-х роках серед шахтарів з села була розповсюджена практика взимку працювати (підзаробити та накопичити грошей), а навесні та влітку повертатися до сільськогосподарських робіт в селі. Керівництво шахт було занепокоєне такою плінністю кадрів та запропонувало для закріплення робітників на робочих місцях на шахтах надавати їм земельні ділянки для обробітку. У лютому 1923 р. було розроблено план «городньої кампанії», згідно з яким місцеві госпоргани мали «вжити заходів» щодо забезпечення кваліфікованих робітників землею під городи, виходячи з норми 75 кв. саж. на людину. Залежно від наявності землі для родин робітників допускалася видача до 100 кв. саж. і більше². Якщо землі не вистачало на всіх робітників, то в першу чергу забезпечувалися «сімейні кваліфіковані робітники». Тих робітників, яким так і не дісталася землі, передбачалося забезпечувати овочами «за нормою середнього врожаю на 75 кв. саж. за ціною на 50% нижче ринкової. Для керівництва цим процесом створювалися «трійки», які склалися з представників профспілки, УДКП і сільгоспвідділу. Результати «городньої кампанії» висвітлювалися в пресі: «Інформаційний бюлетень Донецького губерньського відділу Всеросійського Союзу гірників» писав про роботу земельних комісій, заходи «городньої кампанії», та про ставлення самих робітників до видачі землі. Вже до кінця травня 1923 р. в «Інформаційному бюлетені» повідомлялося, що в Шахтинському районі 1780 робітників отримали землю під городи³. У Жовтневому районі кількість робітників, які отримали землю дорівнювала 1260. Відношення самих робітників до «городньої кампанії» було

---

¹ Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 113.

² Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих землей»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг... С. 124.

³ Там само. С. 125.

неоднозначним: одні, отримавши наділи, почали одразу обробляти землю; інші вважали, що краще їм збільшили б заробітну платню та вони отримали змогу купити собі все необхідне. Часто такі шахтарі намагалися здати свої наділи в оренду бажаним сусідам. Їх засуджувала профспілка, іноді доходило й до виключення¹.

Отже, основною статтею доходу шахтарської сім'ї була зарплата «голови» родини. В 1922 р. вона була низькою і видавалася невчасно. Спостерігалася різниця в заробітній платні в різних округах Донбасу. Найбільші витрати в шахтарській сім'ї йшли на харчування, ковдри та взуття. Найменшими витратами стали витрати на лікування та гігієну. Одного заробітку «голови» сім'ї на утримання всієї родини не вистачало, тому доводилося вдаватися до приробітків. В порівнянні з іншими виробничими групами великої промисловості, зарплата шахтарів продовжувала займати останнє місце.

---

¹ Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих земель»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг... С. 125.

РОЗДІЛ ІІІ.

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВІ УМОВИ ТА КОМУНАЛЬНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ

В 1920-х роках у Донбасі панувала житлова криза, яка існувала ще в довоєнний період. У зв'язку зі складною економічною ситуацією відбувався масовий переїзд людей до промислових міст регіону. Становище ускладнювалося тим, що на той час велика частина житлового фонду була зруйнована. Для заселення робітників використовували старий житловий фонд: дерев'яні бараки, казарми-гуртожитки. Найчастіше казарми були брудними і незатишними, давно не біленими. Повітря в кімнатах був сперте, по кутах висіла павутина, в стінах були клопи, дах протікав, зі стелі сипалася штукатурка¹. Санітарний стан цих приміщень був жахливим: кімната слугувала одночасно і для прання білизни, і для приготування їжі, і для складу продуктів. За даними обстеження побуту робітників Донбасу за 1923 рік третина або й половина обстежених не мала постільної білизни та використовували замість неї свій одяг². Тільки 40% родин робітників мали окремі ліжка на кожного члена сім'ї. Зазвичай, спали або покато́м на одному сімейному ліжку або на нарах, лежанках, скринях або на підлозі³. В своїй книзі «Я обрав свободу» Віктор Кравченко так згадує умови життя в шахтарських бараках влітку 1922 року: «Нас відправили на шахту в Алчевському районі, поблизу Алговерівки. Один з найстаріших вугільних районів Донецького басейну, який зараз значно розширювався. Першу ніч ми провели в довгих, похмурих бараках, де кілька сотень чоловіків спали на голих дошках верхніх і нижніх нар. Сморід скупчених тіл, несвіжої їжі та поганого тютюну був майже нестерпним. Кілька заму́рзаних шахтарів грали в засмальцьовані карти і голосно лаялися в напівтемряві «курильні». Але двоє

---

¹ Две казармы // Горнорабочий. 1925. №3. 23 янв. С. 17.

² Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр... С. 176.

³ Там само. С. 177.

хлопців з Дніпра, стомлені довгою поїздкою в переповненому поїзді, солодко спали. Прокинувшись вранці, ми виявили, що наші валізи вкрали. У нас не було нічого, крім забрудненого одягу, в якому ми їхали і спали»¹.

Для перевірок існували так звані зразкові казарми. Зразкова казарма являла собою довгий коридор з кімнатами по сторонах. Посередині розташовувалася кімната побільше – червоний куток. Посеред червоного кутка стояв довгий стіл і кілька нефарбованих табуреток. На стінах обов'язково висіли портрети вождів і найбільший портрет – В. Леніна. За столом шахтарі читали газети². Владою були встановлені норми житлової площі, якою мали забезпечуватися городяни: це не більше 13,65 кв. м. (3 кв. сажні) на особу, не враховуючи допоміжних приміщень: ванних і туалетних кімнат, коридорів і кухонь. Місцевій владі дозволялося зменшувати площу до 9,1 кв. м. (2 кв. сажні) на особу. Такі зменшені норми отримували назву «голодних»³.

Розв'язання житлової проблеми передбачало значні фінансові вкладення. Тому керівництвом шукало інші альтернативні варіанти вирішення житлової кризи на Донбасі. Зокрема, місцевими органами влади надавалося право конфіскувати житло у буржуазії та заселяти туди робітників⁴. В 1920-ті роки, крім націоналізації житла, проводиться й ущільнення «нетрудового елемента», згідно постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів від 22 жовтня 1924 р. «Про адміністративне виселення нетрудового елемента з будинків, розташованих у районах копалень, фабрик і заводів Донецького басейну», Донецькому Губернському Виконавчому комітету надавалося право виселяти нетрудове населення з територій рудничних та фабрично-заводських поселень⁵. Для виселення «нетрудового елемента» керівництво спочатку зверталось до окружного або районного виконкому, ті, в свою чергу, створювали комісію, яка проводила квартирні обстеження та

¹ Kravchenko V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official... P. 34.

² Две казармы... С. 17.

³ Рудницкий В., Кричевский Д. Новый квартирный закон с постатейным разъяснением. Харьков: Укржилсоюз, 1927. С. 52.

⁴ Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 155.

⁵ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. № 42. С. 791–792.

складала перелік осіб, які могли бути виселені. Губернська комісія розглядала цей перелік та виносила по ним остаточне рішення. Також така комісія розглядала скарги громадян на помилкове включення їх до реєстру. На кінець 1924 р. з рудничних та фабричних селищ Донбасу адміністративним шляхом було виселено 308 родин непролетарського походження, ущільнено – 7, переселено – 7 родин. Так, у Горлівці було виселено 42 «нетрудові» родини¹. Ще одним способом вирішення житлової кризи стало зменшення кількості робітників, які претендували на кімнати. Втілювалося це шляхом скорочень та звільнень сімейних робітників або відмовами у роботі одруженим. Такі випадки фіксувалися в Артемівському окрузі влітку 1924 року².

При цьому, слід зазначити, що ані націоналізація житла, ані ущільнення, ані скорочення сімейних робітників в повному обсязі аж ніяк не вирішували житлової кризи в Донбасі. Керівництво країни вимушене було розпочати державне житлове будівництво, яке в Донбасі протягом 1923-1926 рр. здійснювалося транспортними та промисловими трестами («Донвугілля», «Південсталь»). В першу чергу, вони намагалися вирішити квартирне питання для своїх службовців та робітників. Після війни та голоду, навесні 1923 р. «Донвугілля» розпочало будівництво³. Популярними тогочасними гаслами стали: «Буде житло – буде вугілля!» та «Кожен новий будинок збільшує видобуток вугілля!»⁴. Слід зазначити, що за 1923 р. тільки цим трестом було збудовано 150 чотириквартирних будинки, 9 гуртожитків та 4 казарми. Але ж, гонитва за швидким розширенням житлових фондів призводила до погіршення якості збудованого. Так, з метою здешевлення та прискорення робіт, Донвугілля в 1925-1926 рр. будувало дерев'яні будинки легкого типу. Серед новобудов Донвугілля вони склали 70%. Такий підхід надавав можливість розмістити більше робітників, зменшити витрати на будівництво та покращити статистику. Але ж, одночасно, такі будинки мали й коротші терміни експлуатації та

---

¹ Дмитрик І. Нестандартні методи вирішення житлової проблеми 1920-х рр. (на матеріалах Донбасу)... С. 90.

² Там само. С. 89.

³ Балтусевич І. Жилищное строительство в Донбассе // Донецкий профессионалист. 1924. №1. С.7.

⁴ Донецкий профессионалист. 1924. №3. С.11.

потребували подальших вкладень в утеплення та ремонт. Також трести намагалися будувати якомога більше гуртожитків. Так, протягом 1925-1926 років трестом «Донвугілля» було збудовано 427 гуртожитків, у які вселилися 12 488 холостяків, в той час, як у нові сімейні будинки змогли заселитися лише 7 512 робітників¹. Рудоуправління Хімвугілля у Лисичанську збудувало 22 будинки з 80 квартирами загальною зовнішньою кубатурою понад 1700 куб. сажнів і 11 будинків було збудовано ще в 1923 році, але, потребували закінчення внутрішніх робіт. Всі будинки були одноповерховими, цегляними, світлими та з санітарними зручностями. Нові квартири отримали 124 сім'ї, але це було дуже мало порівняно з кількістю тих, хто їх потребував. У цьому ж році при шахті Альберт на Первомайському руднику побудували 7 будинків для робітників, а в 1924 р. було збудовано 3 холостяцькі казарми: одну при шахті Альберт і дві при шахті Марія².

У 1924 р. житлова криза стала причиною до розгортання робіт з упорядкування робочих жител, близько 30-40% шахтарських жител упорядковували силами самих робітників. На Карлівському руднику, наприклад, восени 1923 року провели «двотижневик поліпшення житлових умов», в ході якого в житлових приміщеннях були відремонтовані двері, вставлені вікна, побілені стелі та стіни, зроблені столи, відремонтовані ліжка і з ініціативи профспілки робочий кооператив придбав 500 матраців по 4-5 рублів за штуку і роздав їх жителям казарм в розстрочку, оскільки робітник із середнім заробітком не мав можливості одноразово витратити таку суму на покупку «спального місця»³. У 1924 р. на шахті «Артема» влітку відремонтували дахи, було зроблено нову електропроводку для електричного освітлення в казармах і квартирах шахтарів, видано 100 ламп⁴.

---

¹ Вестник Донугля. 1927. №12. С.16.

² Жилища для рабочих // Всероссийская кочегарка. 1924. №214. 18 сент. С. 7.

³ Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих земель»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг... С. 124.

⁴ На шахте «Артема» // Всероссийская кочегарка. 1924. №40. 19 февр. С. 4.

До стандартних механізмів розширення житлового фонду відносилось і будівництво житла силами житлової кооперації. Ініціативна група робітників створювала житлбудкооператив на руднику для забезпечення своїх пайовиків зручними житлами. Для роз'яснення мети та значення колективного будівництва проводилася низка зборів на шахтах. Записувалися пайовики, затверджували статут та будівельно-фінансовий план. На Петровському руднику, наприклад, записалося 311 пайовиків, через Донвугілля від комунального банку Всеросійського Комітету сприяння житлбудкооперації взяли позику на 20 років у розмірі 170 000 руб. Планувалося через буд-бюро Донвугілля побудувати 25 кам'яних одноповерхових будинків на 50 квартир з льогами та вбиральнями, каналізацією та електричним освітленням. Кожен пайовик, який зайняв таку квартиру, був зобов'язаний посадити у своєму дворі плодові дерева. Початковий внесок пайовика становив 1 руб., вступний – 5 руб. Пайовий внесок дорівнював вартості квартири, приблизно 3500 руб. Внески на покриття паю пайовик починав сплачувати з моменту отримання квартири протягом 20 років, вносячи щомісяця 10% свого заробітку. Після погашення пайового внеску квартира ставала власністю пайовика. Такою будівельною програмою сподівалися подолати житлову кризу. Такі кооперативи створювалися або в районах вже існуючих великих шахт, або в районах, де відкривалися нові¹.

Деякі робітники займалися індивідуальним житлобудівництвом. Витративши 300-500 руб. можна було побудувати для себе маленький будиночок або більш великий з пофарбованою дерев'яною підлогою та залізним дахом. В 1925 році тільки у Луганську подали 2000 заявок на таке будівництво. З 2000 заявок було видано більш ніж 1600 ділянок під забудову, на яких побудували до 900 індивідуальних будинків. У Сталіно було видано 400 дозволів та побудовано 200 будинків².

---

¹ Подольский Н. Создам рабочий жилищно-строительный кооператив, пайщики будут обеспечены квартирами // Диктатура труда. 1925. №198. 6 сент. С. 3.

² Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 170.

Незважаючи на те, що йде житлове будівництво, нестача житла, як і раніше, залишається однією з найбільших проблем для робітників шахтарських міст і селищ. Особливо гостро відчувалася нестача квартир у невеликих містах. Так, у місті Шахти до житлового відділу було подано 700 заяв на відведення квартир. Задовольнити ці заяви було неможливо. Створена в місті комісія виявила тільки 21 кімнату. Передбачалося додати до них і денаціоналізовані будівлі¹.

Незважаючи на те, що на більшості шахт робітникам доводилося жити по декілька людей в одній квартирі, шахтна адміністрація використовувала житло у своїх цілях. Так, на шахті №6 Капітальній завшахтою виселив конюха з двокімнатної квартири на колонію, а в його квартирі обладнав курятник та розмістив там домашню птицю: курей та індиків². Найчастіше найкращі та зручні будинки займала адміністрація та службовці. Забійникам, кріпильникам та іншим підземним робітникам, як правило, доводилося жити в халупах. Часто житлова площа розподілялася неправильно: малосімейні та холості робітники займали набагато більші квартири, ніж багатосімейні³. На Рутченківському руднику в приміщеннях холостяків, розрахованих на 24 людини, жило 30-33 людини; у сімейних, розрахованих на 5 осіб – до 12; 170 сімей не мали квартир і проживали в сараях та літніх кухнях. Щодня в шахтком з «квартирного питання» приходило до 300 осіб⁴. Наприкінці 1920-х років соціально-класовий підхід до забезпечення житлом мешканців Донбасу був головним у політиці держави – робітники мали отримувати житло в першу чергу. Але ж на практиці пріоритетність у цьому питанні часто належала особам, не пов'язаним з виробництвом. Так, на одній з шахт Будьонівського рудоуправління, спостерігалася ситуація, коли з 1200 квартир 700-800 займали особи, пов'язані з виробництвом, а останні 400-500 квартир надавали особам, які не мали стосунку

---

¹ Жилищное строительство в Донбассе // Всероссийская кочегарка. 1924. №214. 18 сент. С. 7.

² Кому тесно, кому вольготно // Диктатура труда. 1924. №241. 11 нояб. С. 4

³ Жилище шахтеру // Коммунист. 1925. №134. 16 июня. С. 5.

⁴ Квартирный кризис не изжит // Диктатура труда. 1925. №226. 8 окт. С. 3.

до виробництва. Такий стан спостерігався у більшій чи меншій мірі на всіх копальнях¹.

Однією з гострих проблем Донбасу завжди була нестача води – як для пиття, так і для технічних цілей. Водопостачання робітничих селищ також залишало бажати кращого. Не вистачало кількості води, її якість також була незадовільною. За матеріалами обстежень 28 селищ було виявлено, що водою тільки шахтних колодязів забезпечувалися 19 водопроводів (з 38 колодязів), тільки з трубчатих колодязів – 3 водопроводи (з 4 колодязів); одночасно з шахтних і трубчатих – 2 водопроводи; 1 водопровід користувався водою з 1 трубчатого колодязя і одного ставка і 3 водопроводи – з відкритих водойм. Питну воду для населення подавали водокачки. Були також водопроводи, що подавали воду зі ставків або шахт для господарських потреб (поселення Мушкетівського рудоуправління Сталінського округу). Вода розподілялася через колонки. Розведення водопроводу від колонок до будинків практично було відсутнє і воду могли підвозити до квартир службовців або до службових приміщень. На 28 водопроводів припадало 302 колонки. По 9 поселенням комісія відзначала їх кількість достатньою (95 колонок), а в 15 поселеннях – недостатньою (207 колонок). Там, де кількість колонок визнали достатньою, на одну колонку припадало 320 осіб робочого населення. Там, де кількість колонок була недостатньою, на 1 колонку припадало 450 осіб. Робітники були змушені носити воду відрами на великі відстані від колонок. У віддалені точки воду підвозили бочками². Взимку водопровідні колонки замерзали та все робітниче селище могло залишитися без води³.

Поява бака з водою ставала подією, що розбурхувала все населення шахти №32. Люди кидали всю роботу і бігли з відрами по воду. На шахті навіть допускалися так звані цивільні прогули з «поважної причини», коли люди запасалися водою. Двічі на тиждень привозили воду та двічі на тиждень люди

---

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2952. Арк. 26.

² Берзин А. Санитарное обследование рудничных посёлков Донбасса // Гигиена труда. 1927. №4. С. 65-66.

³ Коммунальные нужды рабочих // Всесоюзная кочегарка. 1925. №19. 25 янв. С. 3.

прогулювали роботу. Навколо бака збирався натовп. Часто виявлялося, що води в баку мало – вона залишалася на самому дні. У натовпі здійснювався шум, обурення, лунали прокляття. Людям доводилося чекати ще одного підвозу. По приїзду водовозу чоловіки залазили наверх і швидко занурювали відра, які стояли в бруді та пилу, у воду і, розплескуючи дорогоцінну вологу і на себе, і на бак, злазили вниз і бігли від бака. До того ж взимку кран у баку часто замерзав, через що жінки не могли набрати воду, не маючи змоги залізти наверх¹. Такий підвіз проводився в робітничі колонії при шахтах: №9 Капітальна, 9 біс, 8-6 Шрейдер і 4-10 Олексіївський Мушкетівського рудоуправління Сталінського округу. Шляхом підвозу води бочками на одну сім'ю з п'яти людей виходило 2 відра на день. Включаючи і технічну воду у всіх робітничих колоніях Мушкетівського Рудоуправління (Сталінського округу) на людину на добу припадало 4 відра води, у місті Дмитрівську (Сталінського округу) – 3,9 відра на одну людину на добу, у селищі Буроз у Горлівці ситуація складалася краще, коли на одну людину на добу припадало 7,7 відра води. Доставка навіть цієї мінімальної кількості питної води обходилася рудоуправлінню близько 2000 рублів на місяць².

У зв'язку з нестачею води у селищах населення змушене було шукати інші джерела водопостачання. Використовувало неглибокі (7-15 м) шахтні колодязі. Такі джерела водопостачання не могли забезпечити жителів необхідною кількістю води, враховуючи і технічні потреби. Тому жителям доводилося користуватися водою з відкритих водойм: річок, ставків і прудів. Траплялися випадки використання шахтних вод для пиття (на шахтах Шмідт і Капітальна Катерининського рудоуправління, шахтах Чайкіно і Капітальна Макіївського Комбінату)³.

У більшості шахтарських селищ спостерігалася проблема з асенізацією. Так, обстеження 25 робітничих селищ показало недостатність обслуговування

---

¹ Либрман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 123-124.

² Берзин А. Санитарное обследование рудничных посёлков Донбасса... С. 66.

³ Там само. С. 66.

відхожими місцями. При цьому було виявлено, що в 44% одне відхоже місце припадало на 2 будинки, в 28% – на один будинок і в 12% селищ – на 4 будинки. У 3 селищах, де були побудовані нові квартири (Первомайському, Вознесенському та Ірмінському) – на кожну квартиру припадало вже по одній вбиральні. В 16% селищ кількість вбиралень була невизначена. Розташовувалися вбиральні, як правило, на вулиці або у дворі. Побудовані вони були переважно з дерева, але також зустрічалися з цегли або каменю. Вигреби вбиралень представляли собою прості ґрунтові ями, рідше викладені дошками, ще рідше цементовані або цегляні. Вивезення нечистот в більшості селищ проводили в міру накопичення. Тільки в деяких селищах вивіз носив регулярний характер (один або кілька разів на місяць)¹.

Сміття у робітничих селищах збирали в сміттєві ящики, які були зроблені в основному з дерева. В деяких робітничих колоніях ящики зовсім були відсутні. Так, в селищах Брянського рудника №12, Брянського №1 біс і «Паризька Комуна» сміттєвих ящиків не було взагалі, все сміття залишалося в селищі. Сміттєві ящики у більшості випадків розташовувалися на вулиці, але в деяких поселеннях – у дворі. Кількість сміттєвих ящиків була недостатньою. Так, у робітничих селищах Мушкетівського рудоуправління було 1114 будинків і тільки 134 сміттєвих ящиків. У робітничих селищах Макіївського рудоуправління ситуація зі сміттям складалася краще: на 877 будинків було 1057 сміттєвих ящиків і 665 клозетів. Сміття вивозилося нерегулярно. Так, за даними 25 обстежених селищ – в 11 його вивозили в міру накопичення, в 9 – 2 рази на рік і в 5 – частіше. Вивіз сміття і нечистот проводився за рахунок рудоуправління². Газета «Пролетарій» так описує антисанітарний стан робітничої колонії на Ново-Смолянинівському руднику (Сталіно): «Сміття і гній валявся купами прямо на вулицях. До початку весни сміття розкладалося та смерділо. Адміністрація рудника не вживала ніяких заходів щодо очищення

---

¹ Берзин А. Санитарное обследование рудничных посёлков Донбасса... С. 68.

² Там само. С. 68-69.

колонії»¹. І навіть там, де рудоуправління вживало заходів з прибирання: очищало вулиці від пилу, сміття і жужелиці, своєчасно вивозило сміття, – робітники продовжували розкидати сміття і відходи, дохлих кішок і собак не закопували, а викидали прямо на вулицю².

Зібрані в поселеннях відходи відвозили на звалища, які знаходилися на відстані від 100 м. до 3 км. від поселень – в ярах, на схилах за поселеннями. Така близькість від поселення призводила до розносу нечистот, особливо, коли йшли дощі. Це призводило до забруднення прилеглих районів. Лише поодинокі поселення розташовували звалища на рівному місці за поселенням. Також слід зазначити, що ні в одному поселенні не було каналізації для видалення нечистот. Особливо потребували каналізації великі робітничі селища з налагодженим постачанням водопровідною водою³. Віктор Кравченко, який приїхав у Донбас, щоб працювати шахтарем, згадує: «Прогулянка шахтарським селищем не додала нам доброго гумору. Це був довгий, темний провулок, по обидва боки якого вишикувалися старі халупи й нові бараки з необробленого дерева. Завіса вугільного пилу вкрила все. Романтика «побудови соціалізму» своїми власними руками у нас швидко зникла, і нам знадобилося багато тижнів, щоб відновити хоч частину тієї енергії, з якою ми починали»⁴.

Отже, у період НЕПу в Донбас почали масово з'їжджатися робітники. Наявний житловий фонд аж ніяк не відповідав такому збільшенню населення, як наслідок, виникла житлова криза. Для поліпшення ситуації влада використовувала ущільнення «нетрудових елементів», націоналізацію житла. Поступово керівництво країни вимушене було розпочати державне будівництво та будівництво житла силами житлової кооперації, дозволялося індивідуальне будівництво. Характерною для шахтарських поселень стає нестача води та антисанітарний стан. На рудниках були несправні або відсутні вбиральні, нечистоти з них вивозили нерегулярно. Недостатньою була і кількість сміттєвих

---

¹ По шахтам Донбасса // Пролетарий. 1925. №75. 3 апр. С. 4.

² Сами себе вредят // Всероссийская кочегарка. 1924. №250. 30 окт. С. 6.

³ Берзин А. Санитарное обследование рудничных посёлков Донбасса... С. 69.

⁴ Kravchenko V. I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official... P. 34-35.

ящиків, в деяких поселеннях вони були просто відсутні – сміття та купи гною валялися прямо на вулицях. Навіть там, де рудоуправління організовано вивозило сміття, мешканці шахтарських поселень не користувалися сміттєвими ящиками, а продовжували викидати відходи та померлих тварин прямо на вулицях.

РОЗДІЛ ІV.

ДОЗВІЛЛЯ ТА ФОРМУВАННЯ НОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ

В яких би тяжких умовах не жили та не працювали шахтарі, вони знаходили час і на дозвілля, щоб хоч якось урізноманітнити своє життя. У 1920-ті роки почали створювати спеціальні заклади, які повинні були б стати центрами культурного відпочинку та осередками комуністичної пропаганди. Такими осередками стали: клуби, будинки культури, бібліотеки, кінотеатри, музеї, театри. Духовне виховання мали втілювати радіо, кіно, преса, література. Вже на початку 1920 р. почали відкривати робочі клуби. Вони повинні були об'єднувати культурно-освітню та політично-виховну роботу. 28 жовтня у Бахмуті урочисто відкрили перший робочий клуб. В ньому знаходилися: читальня, драматична та музична студії, кімнати для відпочинку. Профспілки влаштовували концерти і лекції¹. На середину 1921 р. в УСРР діяли понад 10 тис. робітничих клубів, хат-читалень, сільбудинків, народних будинків, просвіт та інших установ клубного типу². У клубах Донбасу поширеними ставали вечори питань та відповідей, екскурсії по місцях революційної та трудової слави, лекції на актуальні теми³. Для ліквідації безграмотності при клубах створювалися лікнепи. Так, наприклад, при шахті №1 Чистяківського рудоуправління в 1924 році лікнеп випустив 120 осіб, які навчилися читати і писати. Ті, хто закінчили школу, отримували книги. Школу лікнепу відвідувало 85% робітників. Таким чином, планувалося ліквідувати безграмотність повністю⁴. При клубах організовували юнацькі секції. Це були різні гуртки, такі як: сільськогосподарський, безбожників та інші. Робота таких юнсекцій охоплювала й найближчі села. Так, на руднику «Ветка»

¹ Барабаш Ю. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 340.

² Там само... С. 340.

³ Мальцев Н. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация (Борьба партийных организаций за культурно-технический прогресс в 1926-1937 гг.). Киев: Вища школа, 1976. С. 42.

⁴ Баранов А. Ликбез // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.

юнсекція об'єднала 125 людей. Заняття проводилися щодня, окрім п'ятниці. Працювали ленінський та профгурток. Спостерігався великий приплив молоді¹.

Обов'язково приділялася увага спорту. В 1920-х роках широкого розповсюдження набув фізкультурний рух. Робота проводилася як безпосередньо в клубних гуртках, так і в гуртожитках, червоних кутках з окремими фізкультурними командами: стрільців, скраклістів, важкоатлетів. Наприкінці 1926 р. почали розвиватися воєнна робота та стрілецький спорт. За завданням ВУКу проводилися заочні стрілецькі змагання на першість спілки. Так, наприклад, воєнізована охорона Боково-Карлівського шахткому на стрілецькі змагання запросила стрілецьку секцію клубу ім. Ілліча. В змаганнях взяли участь і чоловіки і жінки – стріляли з гвинтівок військового зразку. Фізкультурниці клубу ім. Ілліча зайняли перше та друге місця. Серед гірників були й гарні шахісти. Так, на одному з шахово-дамкових турнірів гірники здобули перемогу над командою з Баку. Значних успіхів досягали шахтарські команди з футболу. Спочатку проводилися товариські зустрічі між найближчими шахтами, потім переможці брали участь в округових змаганнях, які проводили Сталінська, Артемівська, Луганська та Криворізька ОРФК. Станом на 1928 рік шахтарські футбольні команди Чистяківського, Горлівського та Ленінського шахткомів зайняли перші місця по всіх округах. Команда Кадіївського райкому вважалася найсильнішою командою Донбасу з футболу. Волейбольна команда на всеукраїнських змаганнях складалася виключно з гірників Сталінської округи. Представники Кадіївки на всеукраїнських змаганнях з лаунтеніса зайняли перше місце. В цей час почали широко розвиватися вело- та мотоспорт. Цьому посприяло й те, що ВУК СГ надіслав організаціям 400 велосипедів. В багатьох організаціях велосекції відвідували до 40-50 чоловік. Популярності набули велопробіги. Так, Кадіївська секція організувала пробіг Кадіївка – Луганське на 110 км. Боково – Антрацитівська секція організувала пробіг Горлівка – Артемівськ на 56 км. У Всеукраїнській спартакіаді прийняли участь 80 гірників,

---

¹ По клубам // Молодой шахтер. 1925. №25. 6 апр. С. 3.

а у Всесоюзній – 40 гірників. Проводилися також Всесоюзні свята фізкультури, де гірники – фізкультурники приймали активну участь¹.

Важливими осередками культури при клубах ставали музеї. Так, визначною пам'яткою Первомайського рудника став науково-технічний музей, організований інженерно-технічною секцією Всеросійського союзу гірників (ВСГ). Музей був невеликий – розташовувався всього в трьох маленьких кімнатах на другому поверсі. Але задуми у його організаторів були великі – показати виробництво всього Донбасу, історію Донбасу, побут епох історичного життя людини, старий побут шахтаря та його нинішній, який тільки складався. Експонатами музею були: знаряддя кам'яного, бронзового та залізного віків, зразки кам'яновугільних пластів. Експонати основних виробництв Донбасу: моделі машин та підземних прокладок, знаряддя гірничого виробництва. В експозиції були представлені діаграми, фотографії. На завершення експозиції було представлено заспиртовану легеню старого шахтаря, який помер від туберкульозу. Воно було чорного кольору, позолочене «чорним золотом». Поруч, для порівняння, знаходилася і модель здорової легені. На стіні висіли картини, які зображували тваринний світ: слонів, тигрів, мавп, віслюків. Щодня близько ста людей відвідували музей. Вони приїздили переважно з Луганського та Артемівського округів².

Нерідко клуби ставали місцем дозвілля для алкоголіків і хуліганів. У Будьонівському районі в клубі і біля нього щодня можна було зустріти п'яниць, які постійно лаялися і билися³. В народомі шахти №5 «С» жодна вистава, жодні збори не проходили без шуму та бійок. Так, учнями шахти №20 та шахти №5 «С» були влаштовані безкоштовні танці, під час яких правління клубу збирало пожертвування на користь безпритульної дитини. Коли учні хотіли показати в залі балет, пролунав шум і крик, почалася бійка. Багато хто злякався і спішно покинув клуб. П'яниць вивели і вони продовжували битися поблизу клубу⁴.

¹ Бушлаїв А. Як гірники використали літній сезон // Культробітник. 1928. №21. Лист. С. 26-27.

² Первомайские достопримечательности // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.

³ Хулиганство в стенах клуба // Диктатура труда. 1925. №234. 17 окт. С. 3.

⁴ Культурный уголок // Диктатура труда. 1924. №88. 7 мая. С. 3.

Важливу роль у культурно-просвітницькому житті відіграло й кіно. Кіно поряд з театром сприяло формуванню нової свідомості радянського громадянина. Мережа кінотеатрів у Донбасі поступово збільшувалася. У першій половині 1920-х рр. у Луганську працювали 2 кінотеатри – «Світло і Знання» по Ленінській вулиці і «Червоний Маяк». В 1925 році в Луганську кіно показували в 4 кінотеатрах, а в Сталіно працювало 2¹. На Калінінському руднику в 12 верстах на схід від Горлівки, кіно показували чотири рази на місяць (щотижня). На рудник приїздив демонстратор з кінематографічним апаратом і кіно-картинами. Кількість відвідувачів була задовільною². Робочий клуб ім. Артема на шахті №1 Чистяківського рудоуправління через відсутність коштів не міг самостійно діставати картини. Доставлені робкопом картини не завжди були зрозумілі робітникам і часто рвалися³. У березні 1925 р. на рудниках: Боссе, Авдіївка, Петровському, «Краснотворчому», «Лідіївці», шахтах №1, №4-5, №5, №8, №9, №12, №32 – демонстрували такі кінокартини: «Тепла Компанія», «Амур за кермом», «Вечір гумору», «Пригоди містера Веба», «Азейда», «Василь Грязнов», «Дитя Карнавалу», «Червоний тил», «Дипломатична таємниця», «За владу рад», «Анна Бoleйн», «Ринок підлості». Слід зазначити, що не всі запропоновані фільми подобалися гірникам. На Краснотворчому руднику правлінню клубу запропонували не демонструвати картину «Амур за кермом», визнаючи її непристойною. На травень 1925 р. з прокату вилучили такі кінострічки, як «Тисяча і одна ніч» і «Життя кличе». На руднику «Ветка» шахтарі також жалілися на дуже високі ціни на білети: від 50 до 80 коп. У 1925 р. на території Сталінського округу у робітничих селищах при рудниках і заводах працювало 25 клубних робітничих екранів та 10 сільських. При цьому відчувалася нестача кількості картин. Робітники вимагали збільшення репертуару. Всі картини обов'язково переглядалися і контролювалися політконтролем. Картини

¹ Барабаш Ю. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 346.

² Можара И. Калининский рудник № 3 «Красный уголок» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №73. 1 апр. С. 2.

³ Рабочий клуб им. Артема на шахте №1, Чистяковского рудоуправления // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.

революційного змісту для робітників показували за мінімальними цінами¹. Однією зі складових тогочасних театрів і кіно були буфети. Так, Кондратій Бородін-Нечунаєв згадує: «Робітники пішли у кіно. Кіно розміщується у великому залі театру, на тисячу з лишнім людей. Тут же робочий буфет. За невеликі гроші можна випити пляшечку пива, фруктовки або чаю. Є закуска. Через кіно, клуб і радіо робітники спілкуються з усім культурним світом»².

При будь-якому робочому клубі як правило працювала бібліотека. Деякі з них мали гарні фонди. Так, центральна бібліотека робклубу Рутченківського рудника знаходилася у двоповерховій будівлі, у будинку колишнього директора. На 1 грудня 1924 р. у бібліотеці нарахувувалось 7600 книг. З них 1000 штук виділялася для пересувних філіалів, які працювали при цехах і великих казармах. 43% книг відносилось до соціальних наук, 40% белетристики та 17% дитячої літератури, релігійної і прикладних наук. Щоденна пропускна здатність цієї бібліотеки становила: 80 дорослих і 25 дітей, 70% робітників і 30% службовців. Найбільший інтерес робітники виявляли до соціальних наук. При бібліотеці була виставка рекомендованих книг. Бібліотека систематично поповнювалася новими книгами. Штат бібліотеки складався з двох осіб, які закінчили спеціальні бібліотечні курси. Слід зазначити, що далеко не при всіх шахтних клубах були такі бібліотеки. Наприклад, у клубі ЮЛІ ЛКСМУ в Кремінній не було скла, у читальній залі був вітер і протяги. На шахті № 14 Боково-Антрацита бібліотекар видавав книги без запису в необмеженій кількості. В результаті робітникам не стало, що читати³. Наприклад, в 1928 році бібліотека робітничого клубу ім. Леніна на Ново-Смоленівській вугільній копальні обслуговувала виключно гірників.

З 7500 чоловік, які вміли читати, послугами бібліотеки користувалися не більше 30%. Забійники, глейщики та інші читали мало й довго, не любили нових книжок, яких раніше не читали. Коногони, камеронщики захоплювалися

---

¹ Барабаш Ю. Інфраструктура Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 347-348.

² Бородін-Нечунаєв К. В гостях у донбасцев. Записки избача-крестьянина... С. 28.

³ В рабочих библиотеках // Всероссийская кочегарка. 1924. №284. 11 дек. С. 3.

піснями, віршами, пригодами та подорожами. У цієї групи мали попит такі письменники як О. Новіков-Прибой, Д. Кервуд та інші. Найулюбленішим автором вважався Джек Лондон. Робітники електро-механічного відділу, які були добре кваліфіковані та в більшості писемні, вимагали зрозумілого матеріалу з наукової літератури. Белетристику нових для них письменників вони не читали, а полюбляли Л. Толстого та І. Тургенєва. У жінок популярністю користувалися книги з жіночого права та статевих хвороб. Часто жінки скаржились, що «намагаєшся читати, але, щоб книга давала користь, потрібні ще й знання, інакше не розберешся». Тому, на відміну від політлітератури, у жінок більшим попитом користувалися такі письменники, як: І. Бунін («Таке життя», «Вовчий лог»), М. Алексєєв («Більшовички»), Г. Даниловський («Ластівка»), М. Чернишевський («Що робити?»), Ф. Березовський («Мати»), М. Горький («Мати», «Фома Гордєєв»). Попитом користувалася й українська література: Б. Грінченко («Під тихими вербами»), П. Мирний («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), І. Нечуй-Левицький («Микола Джеря»). На «Миколу Джерю» попит збільшився після показу фільму за твором. Ці книжки залюбки читалися й російськомовними читачами – такими, що раніше «ганяли» українську мову «на всі чотири». Часто бібліотекарі, які працювали в бібліотеках, були російськомовними, але ж гарно знали українську мову та з повагою ставилися до українізації. Найбільш популярні книжки в бібліотеках знаходилися в декількох примірниках. На той час усі Сталінські бібліотеки відчували брак класичної літератури. Бібліотекарі розподіляли читачів на партійних-комсомольців та позапартійних. Багато читали, в основному, молоді комсомольці, які приїздили на роботу з сіл та цікавилися політичними та комсомольськими книгами, яких не вистачало в селах. Потім, начитавшись політичною літературою, активна молодь переходила до наукових книжок та красного письменства. Самими популярними для цієї категорії читачів були: «Всесвітній слідопит», «Навколо світу», «Хочу все знати». Саме таких часописів постійно не діставало в бібліотеці. Не вистачало також літератури про венеричні хвороби. Мала попит і література про бджільництво та радіо. З красного письменства популярністю користувалися: Д.

Купер, Ж. Верн, Д. Лондон, Д. Кервуд, Л. Сінклер, О. Пушкін, М. Лермонтов, І. Тургенєв. Друга половина робітників – позапартійні, менше читали партійну літературу та запитували про пісенники, збірки народних пісень, частівки. Бібліотеки придбали багато такої літератури, але її неохоче повертали, часто просили сплатити за неї, залишаючи собі. Позапартійні читали: О. Неверова, О. Новікова-Пріболя, цікавилися й науковою літературою. Багато робітників займалися самоосвітою, тому підручники мали величезний попит¹.

Практично у всіх клубах відкривалися музичні та театральні гуртки. На Кадіївському руднику з 25 листопада 1925 року почав функціонувати музичний гурток. У ньому налічувалося 24 людини, які вивчали музичну грамоту. Керівник обіцяв, що через три місяці молодих музикантів додадуть до старого духового оркестру для спільного виконання деяких творів. На тому ж Кадіївському руднику з 1 грудня 1925 року при центральному клубі почав працювати драматичний гурток, який налічував 40 осіб. У гуртку спочатку вивчали історію театру, читали лекції про театральне мистецтво, потім ставили п'єси та живі газети². На шахті № 28-29 рудоуправління Боковський Антрацит гурток любителів музики страждав від нестачі музичних інструментів³. На Петровському руднику шахти №2-16, у клубі імені «Паризької Комуни» працювала музична студія. Вона поділялася на духовий та струнний відділ. В духовій студії було 19 учасників. Заняття проводилися тричі на тиждень. В струнній студії було 12 учасників. Заняття проводились 2 рази на тиждень. Тут же працювала і хорова секція. До неї входило 40 людей. Заняття проводилися тричі на тиждень. Учасники 2 рази виступали з концертами. Крім виступів проходили теорію співу та займалися вивченням нот⁴.

Протягом трьох місяців (січень, лютий, березень) 1928 р. у 179 клубах було проведено вистави та концерти. В середньому за ці 3 місяці на кожен клуб припадало 15,7 вистав і концертів, які приваблювали на кожен з них у

¹ Робота з книгою // Культробітник. 1928. №2. 31 січ. С. 17-20.

² В кружках разворачивается работа // Всесоюзная кочегарка. 1925. №4. 6 янв. С. 2.

³ Жеваго И. Клуб имени т. Зиновьева // Всесоюзная кочегарка. 1925. №56. 10 марта. С. 3.

⁴ Клуб имени «Парижской Коммуны» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №60. 15 марта. С. 3.

середньому 268,3 людини. 60% таких постановок проводилося силами місцевих гуртків. На більшість таких концертів та вистав вхід був безкоштовним. В інших же 44,8% постановок брали невелику плату за вхід¹.

До 1 квітня 1928 р. в клубах налічувалося 46 204 члени. На 1 клуб у середньому припадало 259,6 людини. Число жінок – членів клубів складало 31,1%. Особливе місце серед клубів займали палаци праці. На 1 грудня 1928 р. було побудовано десять таких палаців: у Щербинівці, Горлівці, на Петровських та Брянських рудниках, у Лисичанську та Єнакієвому, на Риківському, Довжанському, Гришинському та Рутченківському рудниках. Такі палаци представляли собою 3-4 поверхові будівлі з центральним опаленням, водопроводом, душем для спортивних цілей, добре обладнаними сценами, великими глядацькими та лекційними залами, бібліотеками, читальнями та тихими кімнатами для занять та відпочинку. Такі палаци праці обслуговували від 2000 до 5000 людей кожен. У палацах та клубах все більше велася просвітницька робота. Навколо них групувалися різні гуртки, давалися спектаклі та концерти, організовувалися живі газети, інсценувалися суди, проводилися вечори самодіяльності та сімейні вечори, влаштовувалися дитячі ранкові заходи та молодіжні вечори. В клубах обов'язковими були лекції на загальнополітичні теми, з питань природознавства, профруху, військових знань, санітарно-гігієнічних, виробничих та науково-технічних питань. Обов'язковою для клубів була і антирелігійна пропаганда. Для відвідувачів клубів влаштовувалися і виробничі екскурсії, лижні прогулянки та інше².

Але ж, попри всі зазначені позитивні тенденції, умови у клубах та палацах культури залишалися незадовільними. Часто у клубах не вистачало приміщень. В осінній та зимовий період набивалося дуже багато людей. Зазвичай, стояв гамір, галас, в приміщенні було тісно, не вистачало місць для сидіння. На театральні вистави було важко потрапити – зали для показу були маленькі. В деяких палацах культури приміщень було достатньо, але вони не

---

¹Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь... С. 127.

² Там само. С. 125-126.

використовувалися за призначенням. Гуртківці тинялися по кутках величезних палаців, а приміщення так і не розподілялися. Не були передбачені окремі приміщення для оркестрів – через що вони гриміли на весь клуб або будинок культури, заважаючи працювати гурткам. Для спортивних гуртків, зазвичай, знаходили окремі приміщення, але ж вони не мали достатнього обладнання для занять спортом. В більшості палаців культури було брудно, дуже рідко мили підлогу, все припадало пилом. На підлозі обов'язково лежали недопалки, бо курили, як працівники закладів, так і відвідувачі. Відмічався також поганий стан роздягалень. Під них виділялися окремі приміщення з вішалками, але ж, крадіжки траплялися так часто, що люди відмовлялися роздягатися взагалі. В палацах культури передбачалися й буфети. Торгували в них приватники, які продавали вино, горілку та п'яний мед. Були такі буфети, що без чаю, проте з горілкою. Шахтарі дуже любили випити в клубному буфеті. Після випивки часто доходило до ножа¹. Профспілчанин, який перевіряв культроботу в Ново-Економічному палаці культури згадує, що палац культури шахтарів представляв собою руїну: по коридорам лежали гори каміння, вапна. Стіни були подовбані вздовж і поперек. В палаці було багато кімнат та кабінетів для керівництва. В кожній кімнаті була руйнація, холоднеча та протяги, як в степу. Людей майже не було, зустрівся лише один культпрацівник, який пояснив, що половина радіаторів водяного опалення потріскалась, а інші позамерзли. Щоб налагодити опалення, довелося вирубувати зі стін мерзлі труби, зливати воду та вимикати котли при морозі -25 градусів. Робота в клубі без опалення зупинилася, установи, які розміщувалися в клубі теж не працювали. Клубна частина була зруйнована, залишився лише театр, в якому ще працювало парове опалення. Під час кіносеансів або постанов – всіх, хто заходив до зали, замикали на ключ і до кінця сеансу не випускали. Не можна було вийти навіть до туалету. Пояснювали це тим, що клубні туалети забиті, а надвір виходити не можна. В клубі працювало 8 прибиральниць, але ж було брудно – працювали без нормованого робочого дня

---

¹ Дещо про палаци культури на Донбасі // Культробітник. 1928. №12. Черв. С. 2-4.

– підлогу не мили, а шкребли заступами, здираючи бруд разом з фарбою. В клубі було багато вибитих вікон та дверей, хоча в штаті працював і тесляр. Працював також і сторож, але перевіряючий його так і не зустрів. Як пояснив культпрацівник цього палацу культури, такий жахливий стан пояснювався частою зміною керівництва – керівництво змінювалося вже вп'яте, але на посаду постійно брали «випадкових» людей¹.

При загальній культурній спрямованості роботи клубів, кінцева мета полягала у тому, щоб члени клубів набували класове виховання і революційно-марксистський світогляд. І в жодній із галузей своєї роботи клуб не міг стояти поза політикою². Клубам та палацам культури відводилася і виховна ціль. Культурне клубне дозвілля повинне було повністю викоренити у пролетарів шкідливі звички, а, саме пияцтво, азартні ігри та хуліганство. Але ж, натомість, по пияцтву наприкінці 1920-х років Донбас залишався лідером. Український Раднарком намагався боротися з пияцтвом. 20 серпня 1920 р. було заборонене виробництво спиртних напоїв без відповідного дозволу. А особи, які виготовляли, зберігали та розповсюджували самогон, підлягали позбавленню волі на 5 років з конфіскацією майна. Незважаючи на всі постанови і заборони, робітничі поселення Донбасу в 1920-ті роки залишаються осередками пияцтва. Такій ситуації сприяли і масовий переїзд у Донбас людей у пошуках роботи, і закріплені роками звичаї під час свят вживати алкоголь, і соціально-економічна нестабільність, яка тяжким тягарем лягла на плечі жителів країни³. У травні 1922 року на XI з'їзді РКП(б) В. Леніним було піднято питання про категоричну заборону продажу горілки як в приватних, так і в державних закладах торгівлі. Так, керівництво молодої держави розпочало боротьбу із соціальною «пошестю» під назвою «алкоголізм»⁴. Але ж, незважаючи на ці заборони, пияцтво продовжувалося серед усіх верств населення. На шахті «Капітальна» розпивання

¹ Катастрофа // Культробітник. 1929 № 4. Лют. С. 15-17.

² Что нужно работе клуба // Всероссийская кочегарка. 1924. №221. 26 сент. С. 5.

³ Varabash Yu. Deviant Behaviour of Different Social Groups in the Donbass Region 1920s // Bylye Gody. 2013. №28 (2). P. 38.

⁴ Краткая история Советского рабочего класса. 1917-1967 / Под ред. Борисова Ю., Гапоненко Л., Котеленца А., Лельчука В. М., 1968. С. 158.

самогону на робочому місці призводило до виникнення неформальних відносин між працівниками. Деякі гірники, які випивали з майстром, не працюючи отримували 16 годин робочого часу, в той час, які робітники, відпрацювали зміну, отримували лише 4 години. До того ж кваліфікаційні розряди, в першу чергу, отримували ті, хто пиячив з адміністрацією¹. Десятник рудника «Жовтнева революція», Кибальниченко приносив самогон у шахту і спокійнісінько розпивав його там². На шахті №29 і прилеглій до неї колонії «Ломбардо» самогоноварінням займався навіть завідувач креслярського відділу та технік Штіллер. Самогоноварінням займалися і робітники. Деякі варили самогон виключно на продаж. На таких міліція складала протоколи та передавала до Нарсуду. На шахті №29 самогонні апарати, закваски та самогон відбирали чи не щодня. В колонії «Ломбардо» у самогонника Зюкунова було виявлено та вилито 8 відер самогонної закваски³. З 1923 р. в Україні було дозволено державну та приватну торгівлю спиртними напоями. Але ж значних прибутків з цієї торгівлі держава не отримувала⁴. Влітку 1925 р. в державі виникла потреба поповнення державної скарбниці у зв'язку з курсом на індустріалізацію. Тому влада ввела винну монополію та взяла на себе виробництво горілки. Таким чином, збільшувалося виробництво на державних горілчаних заводах, що сприяло збільшенню вживання алкоголю населенням⁵. На 1928 р. горілка буквально «заливала» робітничі райони, особливо шахтарські селища. Непробудне пияцтво збільшувало хуліганство і прогули. Тільки на одному Сталінському комбінаті Південкриці невиходи на роботу досягли 37%, через що за перші 6 місяців поточного господарського року було втрачено більше 3 мільйонів пудів вугілля. Найбільше шахтарі пиячили у дні виплати зарплати та перед святковими днями. Ночами над шахтарськими селами лунали крики, п'яна лайка, пісні під звуки гармошки: «Пий, гуляй, душа і тіло, вся

---

¹ Должанский Л. Самогонное // Диктатура труда. 1924. №81. 25 апр. С. 3.

² Самогон в шахту // Всероссийская кочегарка. 1924. №41. 20 февр. С. 5.

³ Опять самогон // Диктатура труда. 1924. №91. 10 мая. С. 3.

⁴ Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. XX ст.: зміни в соціально-виробничій сфері... С. 364.

⁵ Там само... С. 368.

«получка» пролетіла». На копальнях шинкарі та таємні пивні з-під поли продавали гірникам горілку та самогонний спирт. Часто спиртні напої давали в борг. Борги записували в так звані «заборні книги». Іноді суми боргів досягали 25-30 крб. Працювали також і цілком легальні точки Держспирту. Для боротьби з пияцтвом створювались антиалкогольні товариства. Профорганізації та клуби, здебільшого байдуже ставилися до того, що відбувалося навколо¹. Невід'ємною складовою шахтарського дозвілля залишалися й азартні ігри. На руднику Червоний Жовтень серед гірників і навіть дітей була поширена особлива гра в карти – «козел». Так званий клуб «козлятників» розміщувався в курятнику одного з шахтарів. Робітнича молодь Чистяківського куста віддавала перевагу грі в бб і 21. На кінному дворі шахти № 13 Бокова гра велася з 7 ранку до пізньої ночі. Грала конюхи на чолі зі своїм завідувачем². Робітники рудника ім. Титова так захоплювалися азартною грою «шуснем», що програвали черевики, шахтарки та лампочки³. Газета «Кочегарка» у своєму дописі про шкідливість азартних ігор повідомляла, що у середині 1920-х років на базарі Голубовського рудника з'явилася азартна гра «бікса», граючи в яку, робітники часто залишали господарю гри усі свої кошти⁴. Таким чином, можна зазначити, що у досліджуваній період азартні ігри в Донбасі були широко розповсюдженим видом дозвілля. Гравці витрачали на них значні кошти та набували ігрової залежності.

Наприкінці 1920-х років радянська влада намагається витіснити релігійні свята з життя людей. Православні свята виводяться з календарів та впроваджуються нові – радянські. Якщо у 1925 році у календарі Російського товариства Червоного Хреста неробочими днями зазначалися: 1 січня – Новий Рік; 22 січня – день 9 січня 1905 р.; 12 березня – день Повалення самодержавця; 18 березня – день Паризької Комуни; 18 квітня – Страсна субота; 19-20 квітня – Великдень; 1 травня – день Інтернаціоналу; 28 травня – Вознесіння; 7 червня –

¹ Німі свідки // Культробітник. №17. 1928. Вер. С. 15.

² Матерщинники, п'яниці, картежники // Всероссийская кочегарка. 1924. №265. 19 нояб. С. 3.

³ Из писем рабкоров // Всероссийская кочегарка. 1924. №284. 11 дек. С. 3.

⁴ Убить биксу! // Кочегарка. 1925. №129. 10 июня. С. 4.

Трійця; 8 червня – Духів день; 6 серпня – Преображення; 15 серпня – Успіння; 7 листопада – день Пролетарської революції; 25-26 грудня – Різдво, то у 1929 р. згідно постанові РНК від 24.09.1929 р. «Про робочий час і час відпочинку на підприємствах і установах, що переходять на безперервний виробничий тиждень» святковими (революційними) днями залишилися: 22 січня – День пам'яті 9 січня 1905 р. і пам'яті В. І. Леніна, 1 та 2 травня – День Інтернаціоналу; 7-8 листопада – День річниці Жовтневої революції¹. З впровадженням нового «радянського революційного календаря», робітники не звільнялися від роботи в дні релігійних свят. Новий Рік оголошувався святковим, проте робочим днем. Тобто, цією постановою вже повністю було скасовано неробочі дні в дні традиційних релігійних свят. Але ж, такі дії призводили до зростання прогулів, саме в святкові дні та напередодні їх. Так, у Горлівці на руднику №1 у 1928 році перед Великоднем із 340 забійників на роботу не вийшли 125 осіб. Після свята на роботу не вийшли 155 забійників. Гірницькі профспілкові організації ставили питання про прогули на зборах робітників, намагалися організувати змагання між рудниками: «Хто доб'ється поголовної явки шахтарів на виробництво до Різдва, у дні Різдва та після Різдва?». У боротьбі з православними святами беруть активну участь і Спілки безбожників, які виступали за відміну святкування Різдва 25 і 26 грудня². На горлівських рудниках було оголошено боротьбу зі старим Різдром: гірники виходили на роботу, а по всьому району в період з 19 грудня по 10 січня забороняли продаж горілки³. До боротьби з релігійними святами масово долучали культпрацівників, які на свята або напередодні свят активізували діяльність клубів: влаштовували кінопокази, театральні вистави й танці. Головним завданням для них стало перетягнути відвідувачів з церкви до клубів. У селі Хрустальне клуб Карлівського рудника ім. «Тараса Шевченка» та церква стояли один навпроти одного. У Великодню ніч, у клубі грав духовий оркестр, проводилися антирелігійні інсценування, доповіді «Христос і

---

¹ Реформа календаря // Безвірник. 1929. №7. С. 42-43.

² Задача антирождественской кампании в Донбассе // Кочегарка. 1928. №297. 22 дек. С. 4.

³ Горняцкие профорганизации за работу в рождественские дни // Кочегарка. 1928. №294. 19 дек. С. 4.

Великдень», а на закінчення було проведено «комсомольське весілля»¹. Робітники Володарського руднику під Великдень ставили п'єсу «Буржуй у пеклі». Театр був повний. Після вистави організували танці. У перший день Великодня – провели антирелігійний мітинг².

Окрім заміни традиційних релігійних свят на свята «червоного календаря», пропонувалася і альтернатива традиційним обрядам життєвого циклу, таким, як хрещення, весілля та поховання. Нова влада розуміла, що викоринити повністю ці обряди не в змозі, тому наповнювала їх антирелігійним сенсом. Так, обряд хрещення дітей отримав іншу назву – «червоні октябрини» та змінив свій формат. Дана подія відбувалася в клубі. Спочатку виступав член комісії по проведенню червоних хрестин, який яскраво описував значення октябрин при переході від релігійних обрядів до нового побуту. При цьому він порівнював хрестини, які проводили у церкві з хрестинами у клубі. Потім спеціальна комісія приймала батьків новонароджених і давали їм імена: «Воля», «Кім», «Комунара», «Ніаніла» та інші. Новонароджені відразу ж зараховувалися до КСМ із 15-річним кандидатським стажем³. Як пише газета «Кочегарка», за короткий період (грудень 1923 р.) у Горлівці пройшло 17 червоних хрестин, 4 весілля та 4 перейменування дорослих робітників. Замість старих імен вони отримали нові – революційні. Одного новонародженого після того, як йому дали революційне ім'я, одразу ж записали до комсомолу з «14-річним стажем»⁴.

Весілля теж проводили по-новому. Зранку на шахті біля клубу розвішували афішу, яка оголошувала про червоне комсомольське весілля. На цю подію зазвичай збиралося багато людей, бо всім було цікаво подивитись, як комсомол по-новому святкував весілля. На ньому обов'язковою ставала доповідь про старий і новий побут і потім лунали вітання від осередку КП(б)У та жінвідділу. Після таких виступів-привітань влаштувалися танці⁵. На таких

¹ Клуб и церковь на Пасху // Всероссийская кочегарка. 1924. №103. 8 мая. С. 7.

² Рабочие изжили предрассудки // Всероссийская кочегарка. 1924. №108. 14 мая. С. 6.

³ Красные октябрины // Молодой шахтер. 1924. №4. 10 февр. С. 3.

⁴ Горняки строят новый быт // Всероссийская кочегарка. 1924. №17. 20 янв. С. 3.

⁵ Комсомольская свадьба // Диктатура труда. 1924. №191. 10 сент. С. 2.

червоних весіллях могли дарувати і подарунки. Наприклад, коли на Красногвардійському руднику в шлюб вступали робітник Семенченко і дочка старого шахтаря Якушева, після реєстрації їм подарували бюст Леніна¹.

При формуванні нового побуту шахтарів змінювався й поховальний обряд. Людей ховали з музикою, прапором і без священника. Загиблого на шахті №77 Голубовського рудника рукоятника Жеваченко Андрія, ховали 26 лютого 1925 року під звуки похоронного маршу духового оркестру. Його поховання відбулося у присутності представників місцевих професійних партійних організацій та великої кількості робітників, які прийшли провести в останній шлях загиблого товариша². Гірника Тулузова, який загинув на вугільному руднику (колишньому Ауербаха), ховали всім селищем. До четвертої години біля шахткому зібралися всі робітники, жінки, діти та молодь. З лікарні винесли труну, в якій лежав загиблий шахтар. Похоронна процесія з чорним та червоним прапорами йшла до цвинтаря під звуки оркестру, який грав «Ви жертвою стали». На кладовищі також лунав похоронний марш і обов'язково виступали члени шахткому. Після цього опускали труну та засипали могилу³. В 1928 році радянський похорон за участі клубного оркестру став коштувати 25 крб. Це робило таке поховання недосяжним для більшості простих робітників. В той час священник брав за похорон 3 крб., що й робило такі похорони доступнішими, аніж радянські з оркестром⁴.

Таким чином, радянська влада намагалася контролювати всі сфери життя своїх громадян. Особливо вдало це впроваджувалося в культурній сфері та спорті. Поступово центрами дозвілля стають будинки та палаци культури, в яких можна було подивитися кіно, переглянути театральні вистави, прийняти участь у роботі гуртків – все це вдало поєднувалося з формуванням нової свідомості шахтарів. Нова влада поступово виводить з календаря релігійні свята та впроваджує радянські.

---

¹ Первая у нас красная свадьба // Диктатура труда. 1924. №195. 14 сент. С. 2.

² Несчастный случай с рукоятчиком // Всесоюзная кочегарка. 1925. №55. 8 марта. С. 5.

³ Перовский А. Последний долг товарищу // Коммунист. 1924. №232. 9 окт. С. 5.

⁴ Тасін С. Культосвітня робота серед гірників // Культробітник 1928. №20. Жовт. С. 31.

ВИСНОВКИ

Історичні умови повсякденного життя шахтарів Донбасу 1920-х років визначалися політикою радянської влади, спрямованою на відбудову довоєнного рівня життєзабезпечення населення з наступним його зростанням. Офіційна радянська пропаганда оголошувала пролетарів привілейованим класом, але ж, здебільшого, повсякденні умови існування шахтарів залишалися дуже важкими.

Виробниче середовище шахтарів Донбасу в 1920-ті роки визначалося складними природними умовами праці: це занадто високі або низькі температури, постійна вологість, запиленість, загазованість. До цих природних проблем додавалася постійна нестача спецодягу, ламп, проблеми з вентиляцією, неможливість поїсти та попити води, справити свої природні потреби, забезпечити дотримання гігієнічних норм та надання кваліфікованої медичної допомоги. Повсякденною практикою керівництва стали постійні заощадження: на обладнанні, на спецодязі, на ємностях для питної води, на посуді в їдальнях. 1920-ті роки стають початком механізації вугільної промисловості Донбасу. Це приносить певне полегшення для гірників, але процес гальмувався нестачею висококваліфікованих спеціалістів, постачанням неякісних запчастин та недостатнім фінансуванням. В 1920-х роках влада розпочинає впровадження громадського харчування. З самого початку своєї роботи їдальні користувалися великим попитом – кількість шахтарів, які харчувалися, значно переважала заплановану пропускну спроможність. Тому для них не вистачало приміщень, посуду, не дотримувалися відповідні санітарно-гігієнічні норми.

В 1922 році Другий Кодекс законів про працю поставив питання охорони праці на законодавчий рівень. Для багатьох гірників, які працювали в шкідливих умовах, був встановлений 6-годинний робочий день, з'явилося право на відпустки, окреслилися умови праці дітей, підлітків та жінок. Проаналізувавши періодичні видання, можна побачити, що дуже часто в умовах швидкої відбудови промисловості, дотримання цих законів мало локальний характер.

Повсякденними практиками шахтарів залишалися порушення трудової дисципліни: прогули, засинання під час роботи, гра в карти та шашки на робочому місці, пияцтво. Такі порушення виявляли своєрідне протестне ставлення до тяжких умов праці та низьких зарплат у порівнянні з іншими галузями промисловості.

Аналіз бюджету шахтарів показав, що в 1920-ті роки заробітна плата шахтарів збільшувалася, але залишалася недостатньою для утримання родини. При цьому вугільна промисловість відставала по зарплаті від інших галузей. Часто відбувалися затримки виплат. Така ситуація викликала промислові шахтарські страйки. Зарплата залишалася основною статтею доходу гірників. Найбільші витрати йшли на придбання їжі, придбання ковдр та взуття. Спостерігалось зменшення витрат на лікування та на гігієну.

Житлова криза змушувала радянське керівництво шукати шляхи її вирішення. За нестачі коштів цю проблему намагалися вирішити за допомогою націоналізації житла та виселення «нетрудового елемента». Враховуючи масовий приплив робітників до Донбасу в роки НЕПу, всі ці заходи не давали вагомого результату, тому влада розпочинає житлове будівництво. Згідно політичним гаслам радянського уряду, робітники мали першочергово отримати нове житло, але ж на практиці майже на всіх копальнях найкраще житло надавали партійним та громадським діячам, адміністрації та службовцям. Шахтарі, за рідким винятком, продовжували жити в хатинках, сараях і літніх кухнях. Проаналізувавши умови життя в шахтарських поселеннях, можна зазначити, що характерним явищем для них була постійна нестача води, як питної, так і технічної. Містечка та поселення при шахтах перебували в антисанітарному стані: потопали в нечистотах та смітті.

В досліджуваній період з'являються нові центри дозвілля для робітників – клуби та будинки культури, в яких працювали кінотеатри, музеї, різноманітні гуртки, спортивні секції, бібліотеки. Ці заклади мали за мету сформувати нову свідомість радянського громадянина та повністю викоринити шкідливі звички. Щодо першої цілі, то клуби не могли і не стояли поза політикою. При загальній

культурній спрямованості вони мали за мету посилити класове виховання. Щодо викорінення шкідливих звичок, то саме клуби, нерідко ставали місцем дозвілля для алкоголіків та хуліганів, в деяких клубах жодні збори та вистави не проходили без шуму та бійок. Попри намагання радянського керівництва законно боротися з виробництвом та розповсюдженням алкогольних напоїв, шахтарські поселення залишалися осередками пияцтва та самогонваріння. Наприкінці 1920-х років Донбас так і залишився лідером в республіці по пияцтву. Традиційним для шахтарів видом дозвілля залишалися і азартні ігри. Нова влада ставила собі за мету формування нового способу життя у робітників. Ця мета втілювалася за допомогою нової радянської обрядовості, коли традиційні обряди родинного циклу, як то хрестини, весілля та похорони, проводилися в новому радянському – політичному та антирелігійному форматі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАВО України. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 324. Арк. 35.
2. ЦДАВО України. Ф. 2623. Оп. 1. Спр. 465. Арк. 20.
3. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2653. Арк. 28.
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2952. Арк. 26.
5. А Павлыч прав // Молодой шахтер. 1925. №121. 25 дек. С. 3.
6. Администрация, присмотришь. Непорядки на производстве // Диктатура труда. 1923. №100. 30 дек. С. 3.
7. Балтусевич И. Жилищное строительство в Донбассе // Донецкий профессионалист. 1924. №1. С.7.
8. «Баннные» вопросы // Диктатура труда. 1924. №56. 27 марта. С. 3.
9. Баня на летний сезон // Диктатура труда. 1924. №219. 12 окт. С. 3.
10. Баня построена, но не устроена // Диктатура труда. 1925. №250. 5 нояб. С. 3.
11. Баранов А. Ликбез // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.
12. Бедные, бедные вагонетки! // Всесоюзная кочегарка. 1925. №100. 6 мая. С. 3.
13. Берзин А. Санитарное обследование рудничных посёлков Донбасса // Гигиена труда. 1927. №4. С. 65-70.
14. Биленко В. Распределение несчастных случаев в горной промышленности СССР по техническим причинам // Гигиена, безопасность и патология труда. 1929. №4. С. 96-100.
15. Больше санитарии // Диктатура труда. 1924. №71. 18 апр. С. 3.
16. Бородин-Нечунаев К. В гостях у донбассцев. Записки избача-крестьянина. Москва, Ленинград: Долой неграмотность, 1927. 54 с.
17. Буслаїв А. Як гірники використали літній сезон // Культробітник. 1928. №21. Лист. С. 26-27.
18. Бытовые нужды // Всероссийская кочегарка. 1924. №78. 6 апр. С. 5.
19. Бытовые нужды. Внимание здоровью рабочих! // Всесоюзная кочегарка. 1925. №65. 22 марта. С. 3.
20. В гостях у шахтеров // Рабочая Украина. 1923. №39. 14 июня. С. 2.
21. В здравнице Донбасса // Коммунист. 1925. №123. 2 июня. С. 3.
22. В здравнице Донбасса // Кочегарка. 1925. №178. 6 авг. С. 4.

23. В кружках разворачивается работа // Всесоюзная кочегарка. 1925. №4. 6 янв. С. 2.
24. В рабочих библиотеках // Всероссийская кочегарка. 1924. №284. 11 дек. С. 3.
25. В шахтах Донбасса тяжелы условия труда // Пролетарий. 1925. №297. 30 дек. С. 4.
26. В шахте – не курить // Кочегарка. 1925. №211. 16 сент. С. 4.
27. Вестник Донугля. 1927. №12. С.16.
28. Вместо «личной ответственности» дайте кабели // Рабочая Украина. 1923. №62. 29 сент. С. 2.
29. Волин Ю. «Выпал» // Всероссийская кочегарка. 1923. №97. 24 июня. С. 2.
30. Вопрос ввоза рудничных ламп // Украинский экономист. 1924. №89. 10 июля. С. 3.
31. Вредные мелочи // Всероссийская кочегарка. 1924. №28. 5 февр. С. 5.
32. Где хозяин? // Коммунист. 1925. №68. 26 марта. С. 5.
33. Гольденберг М. О состоянии техники безопасности в каменноугольной промышленности Сталинского округа // Гигиена труда. 1928. № 7. С. 73-81.
34. Горняки строят новый быт // Всероссийская кочегарка. 1924. №17. 20 янв. С. 3.
35. Горняцкие профорганизации за работу в рождественские дни // Кочегарка. 1928. №294. 19 дек. С. 4.
36. Дайте спецодежду // Диктатура труда. 1924. №77. 20 апр. С. 3.
37. Дайте чистой питьевой воды // Диктатура труда. 1924. №107. 30 мая. С. 3.
38. Две казармы // Горнорабочий. 1925. №3. 23 янв. С. 17.
39. Дещо про палаци культури на Донбасі // Культробітник. 1928. №12. Черв. С. 2-4.
40. Должанский Л. Самогонное // Диктатура труда. 1924. №81. 25 апр. С. 3.
41. Донбасс в 1921 году: отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донбасса. Бахмут, 1922. 321 с.
42. Донецкий профессионалист. 1924. №3. С.11.
43. Донуглю нужна квалифицированная рабочая сила // Кочегарка. 1925. №196. 29 авг. С. 3.
44. Жеваго И. Клуб имени т. Зиновьева // Всесоюзная кочегарка. 1925. №56. 10 марта. С. 3.

45. Жилища для рабочих // Всероссийская кочегарка. 1924. №214. 18 сент. С. 7.
46. Жилище шахтеру // Коммунист. 1925. №134. 16 июня. С. 5.
47. Жилищное строительство в Донбассе // Всероссийская кочегарка. 1924. №214. 18 сент. С. 7.
48. За один месяц прогуляли 15.000 рабочих часов // Пролетарий. 1925. №220. 26 сент. С. 3.
49. Задача антирождественской кампании в Донбассе // Кочегарка. 1928. №297. 22 дек. С. 4.
50. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 1924. № 42. С. 791-792.
51. Из писем рабкоров // Всероссийская кочегарка. 1924. №284. 11 дек. С. 3.
52. Изжить тормазы в работе // Диктатура труда. 1924. №249. 20 нояб. С. 3.
53. Из-за плохого леса бывают обвалы // Кочегарка. 1925. №156. 11 июля. С. 4.
54. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна в 1922 г.: (Ежегодная статистика) / Стат. отд. Упр. гос. каменноугол. пром-стью Донецк. бассейна (УГКП Д.-Б.); сост. под ред. К. Максимова. Бахмут: Экон-информбюро при Статотделе УГКП-ДБ, 1922. 29 с.
55. Катастрофа // Культробітник. 1929 № 4. Лют. С. 15-18.
56. Кауфман Д (Дзига Вертов). Одиннадцатый. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LlbayVo7xDI&t=1651s> (дата звернення: 24.10.2025).
57. Квартирный кризис не изжит // Диктатура труда. 1925. №226. 8 окт. С. 3.
58. Клуб и церковь на Пасху // Всероссийская кочегарка. 1924. №103. 8 мая. С. 7.
59. Клуб имени «Парижской Коммуны» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №60. 15 марта. С. 3.
60. Когда же расширят столовую // Всероссийская кочегарка. 1924. №217. 21 сент. С. 5.
61. Колдоговор не выполняется // Диктатура труда. 1924. №67. 9 апр. С. 3.
62. Коммунальные нужды рабочих // Всесоюзная кочегарка. 1925. №19. 25 янв. С. 3.
63. Комсомольская свадьба // Диктатура труда. 1924. №191. 10 сент. С. 2.
64. Кому тесно, кому вольготно // Диктатура труда. 1924. №241. 11 нояб. С. 4
65. Красные октябрины // Молодой шахтер. 1924. №4. 10 февр. С. 3.

66. Крупные мелочишки в рабочем житьишке // Диктатура труда. 1924. №266. 10 дек. С. 3.
67. Культурный уголок // Диктатура труда. 1924. №88. 7 мая. С. 3.
68. Лампы неисправны // Всесоюзная кочегарка. 1925. №43. 22 февр. С. 4.
69. Лес расхищается // Всесоюзная кочегарка. 1925. №27. 4 янв. С. 4.
70. Лодырничество и пьянство // Диктатура труда. 1924. №232. 28 окт. С. 3.
71. Матерщинники, пьяницы, картежники // Всероссийская кочегарка. 1924. №265. 19 нояб. С. 3.
72. Мелочи, тормозящие производство // Диктатура труда. 1925. №113. 23 мая. С. 3.
73. Механизация угледобычи // Украинский экономист. 1924. №58. 9 дек. С. 3.
74. Мещатуньян А. О профессиональных вредностях в добывающей горной промышленности // Гигиена труда. 1923. № 12. С. 88-93;
75. Можара И. Калининский рудник № 3 «Красный уголок» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №73. 1 апр. С. 2.
76. На произвол судьбы // Всероссийская кочегарка. 1923. №89. 15 июня. С. 3.
77. На собрании партячейки Шах. «Черногория» // Диктатура труда. 1924. №275. 20 дек. С. 2.
78. На шахте «Артема» // Всероссийская кочегарка. 1924. №40. 19 февр. С. 4.
79. Наладим вентиляцию // Кочегарка. 1925. №165. 22 июля. С. 4.
80. Не записывают сверхурочных // Кочегарка. 1925. №164. 21 июля. С. 4.
81. Недочеты в снабжении спецодеждой рабочих // Всесоюзная кочегарка. 1925. №30. 7 февр. С. 6.
82. Недочёты на рудниках Чистяковского рудоуправления // Всероссийская кочегарка. 1924. №78. 6 апр. С. 5.
83. Неисправны пути – бурятся вагонетки // Диктатура труда. 1925. №241. 25 окт. С. 3.
84. Ненадежный покой // Всесоюзная кочегарка. 1925. №112. 20 мая. С. 3.
85. Несчастный случай с рукоятчиком // Всесоюзная кочегарка. 1925. №55. 8 марта. С. 5.
86. Нет бани // Диктатура труда. 1923. №98. 22 дек. С. 3.
87. Никудышный уголь // Всесоюзная кочегарка. 1925. №92. 24 апр. С. 3.
88. Німі свідки // Культробітник. №17. 1928. Вер. С. 15-16.

89. О «препятствиях» на производстве // Диктатура труда. 1924. №209. 1 окт. С. 3.
90. О баках и воде // Луганская правда. 1925. №79. 8 апр. С. 2.
91. О третьей смене забыли // Кочегарка. 1925. №162. 18 июля. С. 4.
92. Об одном больном вопросе // Всесоюзная кочегарка. 1925. №25. 1 февр. С. 1.
93. Обвал в центральной шахте на Щербиновке // Всесоюзная кочегарка. 1925. №50. 3 марта. С. 4.
94. Обвал в шахте на руднике «Ветка» // Всесоюзная кочегарка. 1925. №68. 26 марта. С. 1
95. Обвал шахты // Известия. 1925. №1809. 12 дек. С. 2.
96. Образцовую столовую превратили в «обжорку» // Кочегарка. 1928. №54. 3 марта. С. 4.
97. Опять самогон // Диктатура труда. 1924. №91. 10 мая. С. 3.
98. Освободить подростков от сверхурочных работ // Диктатура труда. 1924. №97. 18 мая. С. 3.
99. Осторожнее с газом! Неисправные лампы опасны // Всесоюзная кочегарка. 1925. №51. 4 марта. С. 3.
100. Отчет V губернского съезда горнорабочих Донбасса, 23-26 марта 1925 г. Артемовск: Тип. Кооп. изд-ва «Рабочий Донбасса», 1924. 124 с.
101. Отчет Донецкого губернского отдела Всероссийского союза горнорабочих за 1922 г. Харьков: Донгуботд. В.С.Г., 1923. 231 с.
102. Отчет Донецкого губотдела Всероссийского союза горнорабочих за 1923 год. Бахмут, 1924. 235 с.
103. Отчет Управления государственной каменноугольной промышленности Донецкого бассейна о деятельности за операционный 1922-23 г. Харьков: Б. и., 1923. 177 с.
104. Охрана труда и жилищное строительство. (Доклад т. Дроба) // Всесоюзная кочегарка. 1925. №60. 15 марта. С. 2.
105. Охрану труда в Донбассе надо усилить // Пролетарий. 1925. №68. 26 марта. С. 1.
106. Первая у нас красная свадьба // Диктатура труда. 1924. №195. 14 сент. С. 2.
107. Первомайские достопримечательности // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.
108. Перовский А. Последний долг товарищу // Коммунист. 1924. №232. 9 окт. С. 5.

109. Питьевой воды и поныне нет – нужны баклажки // Пролетарий. 1925. №88. 18 апр. С. 4.
110. Плохие приспособления для работы, ненужная экономия, несознательность и отсутствие присмотра. В результате – удорожание продукции // Всесоюзная кочегарка. 1925. №73. 1 апр. С. 3.
111. По клубам // Молодой шахтер. 1925. №25. 6 апр. С. 3.
112. По шахтам Донбасса // Пролетарий. 1925. №75. 3 апр. С. 4.
113. Подольский Н. Создам рабочий жилищно-строительный кооператив, пайщики будут обеспечены квартирами // Диктатура труда. 1925. №198. 6 сент. С. 3.
114. Полляк, Г. Бюджеты рабочих и служащих к началу 1923 г. М., 1924. 46 с.
115. Постановления должны выполняться // Диктатура труда. 1924. №73. 16 апр. С. 3.
116. Прекратите расхищение – наладьте подвозку угля // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.
117. Прекратите расхищение – наладьте подвозку угля // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.
118. Производственное совещание. На руднике имени товарища Володарского // Всероссийская кочегарка. 1924. №276. 2 дек. С. 4.
119. Против благодушества. (ответ заводууправлению «Свет шахтера») // Коммунист. 1925. №87. 17 апр. С. 5.
120. Профработа в Луганском округе. Доклад тов. Вернигора // Всесоюзная кочегарка. 1925. №79. 8 апр. С. 3.
121. Профуполномоченный не знает своих обязанностей // Диктатура труда. 1924. №155. 27 июля. С. 3.
122. Работа замедляется // Всесоюзная кочегарка. 1925. №35. 13 февр. С. 3.
123. Рабочие изжили предрассудки // Всероссийская кочегарка. 1924. №108. 14 мая. С. 6.
124. Рабочие нужды и тревоги // Диктатура труда. 1924. №53. 22 марта. С. 3.
125. Рабочий клуб им. Артема на шахте №1, Чистяковского рудоуправления // Всесоюзная кочегарка. 1925. №34. 12 февр. С. 2.
126. Рабочим глазом // Луганская правда. 1925. №82. 11 апр. С. 3.
127. Ремонт калининских рабочих // Кочегарка. 1925. №178. 6 авг. С. 4.
128. Реформа календаря // Безвірник. 1929. №7. С. 42-43.

129. Работа з книгою // Культробітник. 1928. №2. 31 січ. С. 17-20.
130. Сами себе вредят // Всероссийская кочегарка. 1924. №250. 30 окт. С. 6.
131. Самогон в шахту // Всероссийская кочегарка. 1924. №41. 20 февр. С. 5.
132. Сверхурочные изживаем // Всесоюзная кочегарка. 1925. №41. 20 февр. С. 3.
133. Сколько ни говори, всё по-прежнему // Всесоюзная кочегарка. 1925. №98. 1 мая. С. 3.
134. Сокращённый рабочий день в горной промышленности // Луганская правда. 1923. № 277. 9 дек. С. 2.
135. Союзное строительство. Пленум Донецкого Губсовпрофа // Донбасс. 1922. №2. С. 28.
136. «Сжимают» // Диктатура труда. 1924. № 28. 20 февр. С. 3.
137. Тасін С. Культосвітня робота серед гірників // Культробітник 1928. №20. Жовт. С. 30-31.
138. Техника безопасности и санитарная охрана труда в каменноугольной промышленности Донбасса (По материалам Правительственной комиссии 1929 г.). Том I, Вып. I / по общ. ред. Желтов И., Шуб Е. М.: Гос. техн. изд-во, 1931. 142 с.
139. Технику – 15 червонцев, а рабочему – 2 // Диктатура труда. 1924. № 14. 3 февр. С. 3.
140. Труды 1-го Донецкого съезда по безопасности горных работ. М.: Центральное управление печати ВСНХ СССР, 1926. 444 с.
141. У шахтёров Первомайского рудника // Всероссийская кочегарка. 1924. №54. 6 марта. С. 4.
142. Уберите его, раз и навсегда! // Диктатура труда. 1924. № 20. 10 февр С. 3.
143. Убить биксу! // Кочегарка. 1925. №129. 10 июня. С. 4.
144. Условия быта влияют на производство // Диктатура труда. 1924. №262. 5 дек. С. 3.
145. Устранить, отремонтировать, осветить бани // Всероссийская кочегарка. 1924. №269. 23 нояб. С. 4.
146. Хорошая баня – залог здоровья рабочих // Кочегарка. 1925. №223. 30 сент. С. 4.
147. Хулиганство в стенах клуба // Диктатура труда. 1925. №234. 17 окт. С. 3.
148. Что мешает нам // Луганская правда. 1925. №16. 20 янв. С. 3.

149. Что нужно работе клуба // Всероссийская кочегарка. 1924. №221. 26 сент. С. 5.
150. Шишкин Ф. Построили баню – улучшили положение рабочих // Диктатура труда. 1924. №23. 14 февр. С. 3.
151. Яновский Л. К казуистике профессиональных заболеваний нервной системы // Гигиена, безопасность и патология труда. 1930. № 7. С. 107-110.
152. 75% брака // Диктатура труда. 1924. №270. 14 дек. С. 3.
153. 9 подписей машинистов и электриков // Всесоюзная кочегарка. 1925. №117. 26 мая. С. 3.
154. Бакулев Г. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. Москва: Госполитиздат, 1955. 672 с.
155. Барабаш Ю. Инфраструктура Донбасу у 20-х рр. ХХ ст.: зміни в соціально-виробничій сфері. Дисертація д-ра іст. наук: 07.00.01, Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2015. 350 с.
156. Барабаш Ю. Місце клубних установ у повсякденному житті Донбасу. 1920-ті рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2013. Вип. 38. С. 3-7.
157. Барабаш Ю. Система громадського харчування в Донбасі у 1927-1930 роках // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2012. Вип. 19. С. 159-167;
158. Барабаш Ю. Умови праці та промисловий травматизм на підприємствах Донбасу у 1920-і рр. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2011. Вип. 108. С. 4-7;
159. Бойко И. Святогорск. Краткий историко-краеведческий очерк. 2-е изд., перераб. и доп. Донецк: Кн. изд-во, 1962. 158 с.
160. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Пер. фр. Л. Куббея; Вступ. статья и ред. Ю. Н. Афанасьева. Москва: Прогресс, 1986. 622 с.
161. Гогохія Н. Повсякденне життя шахтарів Донбасу у 1929–1938 роки // Краєзнавство. 2010. Вип. 1. С. 233-241.
162. Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 17. С. 87-101
163. Дмитрик І. Нестандартні методи вирішення житлової проблеми 1920-х рр. (На матеріалах Донбасу) // Історичні і політологічні дослідження, № 3-4 (57-58), 2014. С. 87-94.

164. Довгопол В. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). Х.: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. 143 с.
165. Донбасс: Южный горно-промышленный район / под ред. Э. Батенина. М.: Транспечать НКПС, 1928. 462 с.
166. История рабочих Донбасса: монография в 2 т. Т. 1. / Гл. редкол.: Ю. Кондуфор и др.; Акад. наук УССР, Ин-т истории. К.: Наукова думка, 1981. 319 с.
167. Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / редкол. тому: П. Пономарьов (голова) та ін. К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. 992 с.
168. Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Луганська область / Редкол. тому: Ю. Пономаренко (голова) та ін. К.: Укр. рад. енциклопедія, 1968. 940 с.
169. Козацька Т. Громадське харчування робітників промисловості у 1929-1938 роках в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2004. Вип. 11. С. 293-302.
170. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 174-184.
171. Краткая история Советского рабочего класса. 1917-1967 / Под ред. Борисова Ю., Гапоненко Л., Котеленца А., Лельчука В. М., 1968. 428 с.
172. Кром М. Историческая антропология: Пособие к лекц. Курсу. Европ. ун-т в С.-Петербурге. СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. 75 с.
173. Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности. Европейский университет. СПб.: Европ. ун-т в Санкт-Петербурге, 2003. С. 7-14.
174. Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: Время, труд и культура Запада. Екатеринбург: Изд-во Ур. ун-та, 2000. 326 с.
175. Лебина Н. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность: Контуры, символы, знаки. СПб.: «Дмитрий Булавин», 2006. 444 с.
176. Либерман Л. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. М.: Вопросы труда, 1929. 136 с.
177. Лихолобова З. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928- 1937). Донецк, 1973. 178 с.
178. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история. Ежегодник, 1998/99. М., 1999. С. 77-100.
179. Мальцев Н. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация (Борьба партийных организаций за культурно-технический прогресс в 1926-1937 гг.). Киев: Вища школа, 1976. 100 с.

180. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
181. Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр.): дис. кандидата істор. наук: 07.00.01. Остріг, 1999. 337 с.
182. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін. Львів: Видавець ФОП Шумилович Б., 2018. 244 с.
183. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований.
184. Рудницкий В., Кричевский Д. Новый квартирный закон с постатейным разъяснением. Харьков: Укржилсоюз, 1927. 76 с.
185. Турубинер М. На борьбу с текучестью рабочей силы в Донбассе. Харьков: Укр. роб., 1931. 68 с.
186. Удод О. Про історію повсякденності // Бористен. 2000. № 4. С. 10.
187. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М., 2008. 336 с.
188. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2001. 422 с.
189. Халатов А. За переустройство быта (Сб. статей по вопросам общественного питания). М.: Всенарпит, 1930. 56.
190. Шильникова И. «Принять меры к обеспечению квалифицированных рабочих земель»: парадоксы трудовой мотивации и конфликты на горнодобывающих предприятиях Донбасса в первой половине 1920-х гг. // Исторический журнал: научные исследования. 2019. № 3. С. 118-128.
191. Varabash Yu. Deviant Behaviour of Different Social Groups in the Donbass Region 1920s // Bylye Gody. 2013. №28 (2). P. 37-42.
192. Kuromija H. Freedom and terror in the Donbas. A Ukrainian-russian borderland, 1870s-1990s. Cambridge, 2002. 364 p.

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота присвячена повсякденному життю шахтарів Донбасу в 1920-ті роки. Особливу увагу у ході дослідження приділено умовам праці, соціально-трудовим відносинам, основним статтям доходу та структурі видатків шахтарської сім'ї. У роботі досліджено житлово-побутові умови, комунальне обслуговування, дозвілля та формування нового способу життя гірників.

При написанні магістерської роботи були використані матеріали діловодної, організаційно-розпорядчої, звітної документації; періодична преса; статистичні матеріали; спогади; візуальні джерела.

ANNOTATION

The master's thesis is devoted to the everyday life of miners in Donbas in the 1920s. Special attention was paid to working conditions, social and labor relations, main income items and the structure of expenses of a miner's family. The work investigated housing and living conditions, utilities, leisure and the formation of a new lifestyle of miners.

When writing the master's thesis, materials from clerical, organizational and administrative, reporting documentation were used; periodicals; statistical materials; memoirs; visual sources.